

Eleink szórakoztató olvasmányairól*

„A jelenkornak fényes külsejű divatos irodalma mellett feledjük-e azért a régít melynek vállán emelkedtünk nagygyá.” Így mentette 1855-ben Ipolyi Arnold a ponyvára került népkönyvek történetére vonatkozó, nálunk e téren kezdeményező vizsgálódásait.¹ A népszerű vagy szórakoztató olvasmányok, a kéziratos és nyomtatott források együttes hazai tematikai vizsgálatát ő utána többek között Katona Lajos, Király György, György Lajos és Turóczi-Trostler József folytatta. Ezen a téren az egyetemes európai művelődésre is kitekintő, megalapozott eredményekre támaszkodhatunk. Hogy kik voltak e művek olvasói, századok során honnan került az az olvasóközönség, amely e témák olykor módosított, még gyakrabban változatlan továbbélését biztosította, erre nézve igen kevés ismerettel rendelkezőnk. Minthogy a kérdést sem vetette föl eddig senki, a megválaszolásra sem történt kísérlet.

A ránkmaradt kéziratos forrásokban a XV. század közepéig tudjuk visszafelé nyomon követni e témák hazai fölbukkanását. A Troja historia, a különféle Nagy Sándor történetek, a Gesta Romanorum regényes elbeszélései, a hihető és hihetetlen elemekkel kevert útleírások, a János pap históriája, az aesopusi hagyományra visszamenő és a különféle keleti elemekkel is gazdagodó mesegyűjtemények, a Ponciánus vagy a Salamon és Markalf legkorábbi hazai latin nyelvű kódexei az 1460-as évekből származnak. Gondos rostálással – csak a magyarországi másolatokat véve figyelembe – ezek számát mintegy ötvenre tehetjük. A nagymértékű magyarországi kódexpusztulást tekintve ez igen nagy szám, nem is jelent ugyanennyi önálló kódexet. Ezt a gazdag és változatos olvasmányanyagot, mai ismereteink szerint, számolva a lappangó vagy elveszett, de pontosan leírt kéziratokkal is, alig több mint tíz kódex őrzi. E vegyes tartalmú kéziratok vizsgálata megerdemi figyelmünket, mert a beléjük másolt olvasmányok külön-külön és még inkább összességükben a tulajdonos ízléséről, igényéről és műveltségi szintjéről tanúskodnak. E kéziratok központi magja sok esetben valamelyik krónika, az adott különleges becsét és ezért bizonyos fokú védelmet századokon át a kötetnek. A fennmaradt lapokra azután különféle históriákat másoltak, minden szabad helyet kihasználva, takarékosan bánva a papírral, úgy hogy ez a rész általában terjedelmesebb mint maga a krónika. A kéziratosokat olykor nem egy kéz másolta végig, máskor meg éppen több részből kötötték össze, mégis ilyenkor is tulajdonosuk ízlésvilágáról vallanak. Ilyen például a Nagyenyedi, Béli és a Pozsonyi kódex, meg a Codex-acephalus. Szerencsés esetben ugyanannak a birtokosnak több ilyen gyűjteményes kézirata is fennmaradt, mint például Egervári László két kódexe az Egyetemi Könyvtárban.² E sajtós kéziratfajta nem különös hazai jelenség. A külföldi nagykönyvtárak igen nagy számban őriznek a mi gyűjteményes kódexeinkhez hasonlókat, korban is megegyezőket. Igen gyakran ezek is egy családi vagy világkrónikát tartalmaz-

* „A magyar irodalom műfajai és a reneszánsz társadalom” című ülésszak (Nyíregyháza, 1980. május 14–16.) előadásaihoz fűzött hozzászólás bővített szövege.

¹ IPOLYI Arnold: Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. I. Salamon és Markalf. Uj Magyar Múzeum 1855/I. 261–303.

² Nagyenyedi kódex (1462) Akadémia Könyvtára. K 32. Béli-kódex. Eger. Főszékesegyházi Könyvtár. Pozsonyi-kódex. Pozsonyi Káptalan. Nr. 84. Ismertette KNAUZ Nándor: A Pozsonyi Káptalan kéziratai. Esztergom, 1870. 156–170. Codex acephalus. Országos Széchényi Könyvtár. Clmae 405. Ilyen lehetett még Bánfy Farkas kódexe, amely a krónikán kívül más olvasmányokat is tartalmazott. JAKÓ Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976. 212–215. Egervári László kódexei, a másolóról Sztárai-kódexeknek is nevezik: Bp. Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 25 és 71.

nak, majd következnek a Trója-, Nagy Sándor históriák, keverve a Salamon és Markalffal, Fortuna-tusszal, az üres lapokon pestis receptekkel, alkalmi följegyzésekkel ugyanúgy mint nálunk.³ Ez a kéziratfajta tehát európai jelenség, amely egyidejűleg jelentkezett nálunk és a tőlünk nyugatabbra levő országokban is. (Az ilyen „Sammelhandschriften”-re mint „literarische Individuen”-re Konrad Burdach már a század elején fölhívta a figyelmet.⁴) E kéziratípus és a benne foglalt, a XV. század második felének ízlésvilágát tükröző olvasmányanyag jellemző a korra. Modernségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a piac igényeihez igazodó ősnymondások kiadványainak tekintélyes része is ennek az anyagnak a reprodukálása. Itt csak William Caxtont említjük, akinek nyomtatványai hetven százalékban ilyen népszerű kiadványokból állnak. Vagy az augsburgi és ulmi Zainereket, akik a népkönyveket a hagenai Lauer kéziratmásoló cég mintájára gazdagon illusztrálták. Talán föltételezhetjük, hogy a budai Hess nyomda, ha tovább működik, a Krónika után sort kerít ilyen kiadványokra is, épp a kézírtas hagyomány tanúsította piaci igény kielégítésére. Ebbe az irányba mutat például a budai Jakob Schaller könyvkiadó vállalkozása, aki az 1510-es években hazai olvasóknak külföldön nyomatta ki az egyébként Európa-szerte népszerű Somnia Salomonist, az álmoskönyvek egy fajtáját, amelynek kézírtas másolata megvan korábról a Codex acephalusban is.

E különleges egyveleg kéziratfajtát úgy tekinthetjük mint egy bizonyos olvasóréteg ránkmaradt teljes könyvtárát. Sokszínű tartalmával olvasójának egész történelmi ismeretanyagát, földrajzi világképét tükrözi, ugyanakkor a lapszéli glosszák, alkalmi bejegyzések a szubjektív olvasmányélményről tanúskodnak. Aktuális és korhoz kötött létrejöttüket mutatja, hogy újra meg újra fölbukkannak bennük, a külföldiekben is, Capistran levelek, vagy az 1459-es mantovai kongresszus anyaga. Mivel e kéziratok más-más csoportosításban ugyan, de hasonló vagy éppen azonos szövegeket tartalmaznak, fölmerülhetne az a jogos észrevétel, hogy egymásról másolták őket, vagy legalábbis valamilyen módon egymástól függenek. A máig ránkmaradt változatok krónika része minden esetben részletes elemző vizsgálat alá került már, és ennek alapján mondhatjuk, hogy bizonyos összefüggések kimutathatók ugyan, de mégis e gyűjteményes kódexek általában egyenként is önálló típust képviselnek. Az ország más-más vidékén másolták őket, nagyjából egyidőben, a XV. század utolsó harmadában. Használatban maradtak tovább a XVI. század folyamán is, amint ezt a Béldi Kódex vagy a Dubnici krónika szorgalmas glosszatorai tanúsítják.

! Szegénységünkben is szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy e kéziratok közül némelyiknek tulajdonosát és másolóját is ismerjük. Használóit a nagy vitalitással rendelkező, a középnemességből föltöltődő, egyházi javadalmakat is halmozó állami tisztségviselők között kereshetjük. Ezen eszes, tanult új réteg kialakulásáról Mályusz Elemér rajzolt eleven képet.⁵ Zsigmond király környezetében majd azután is sokan jártak közülük külföldön, róluk elhihető, hogy összeszedték mindenütt a legfrissebb, vagy hagyományos de kedvelt és népszerű históriákat.

Egy-egy mű esetében pontosan tudjuk rögzíteni a magyarországi olvasóközönséghez való eljutásának időpontját is. Az Aeneas Sylviusból lett II. Pius pápa meghirdette mantovai kongresszus (1459) irodalmi csemegéje volt, éppen mert „quod Aeneas probavit, Pius damnavit” az Euryalus és Lucretia. Amíg a követek a kereszties had lehetőségeit tárgyalták, a kíséret a széphistóriát adta kézről kézre. Gyárfás nevű hazánkfia, valószínűleg Mátyás király követének Hangácsi Albert csanádi püspöknek familiárisa is ott másolta be gyakorlatlan ákombákom betűivel egy csinos humanista kódex üresen maradt lapjaira.⁶ Ott került kapcsolatba a témával egyébként Nikolas von Wile is, és olvasói 1462-ben

³ Csak néhány példa: Wien ÖNB Ser. n. 3344. Georg Schrott bécsi plébánosé volt (1451–1481). Uo. Cod. 352. Ferdinánd király volt a tulajdonosa. München Clm 215. Hartmann Schedelé volt.

⁴ Konrad BURDACH: Die Inventarisierung älteren deutschen Handschriften. Zentralblatt f. Bibliothekswesen. 21 (1904) 186.

⁵ MÁLYUSZ Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Száz 91 (1957) különösen 577–578.

⁶ Cod. lat. 99. f. 120. „Hec Gyarphas in Manthua tempore diete quam indixerat Stissimus d. n. pius papa secundus fieri contra Turcos, qui praefatam epistolam dum adhuc fuerat consiliarius friderici imperatoris ediderat, vocabaturque protunc Eneas Silvius Anno domini M^o cccc^o sexagesimo et epistola praescripta sunt de duobus amantibus, rogaveratque eundem Eneam Silvium poetam quidem consanguineorum epistolam de duobus amantibus qui fecit modo praescripto.” Hangácsi Albert a pécsi székesegyház prépostja volt 1459–1465-ig. Ugyanott custos 1478-ban egy bizonyos Gyárfás, akit talán azonosíthatunk a iustória másolójával. PETROVICH Ede: Janus Pannonius Pécssett. Janus Pannonius. Tanulmányok. Bp. 1975. 137–138.

már német fordítását olvashatták.⁷ Idehaza is van adat rá, hogy már 1470 előtt kézzől kézre járt, kölcsönadták.⁸ Magyar fordítása ugyan késett még egy századot, de e téren nem állunk magunkban Európában, az angol változata is csak akkortájt keletkezett.

A Nagy Sándor történeti egyik földolgozásából Petrus Paulus Vergerius készített latin fordítást Zsigmond király számára. Hazai népszerűségéhez az is hozzájárult, hogy mint annyi reneszánsz uralkodó, Mátyás király is a világbíró tekintette eszményének. Legújabbban Borzsák István kutatásai vezetnek arra az eredményre, hogy a XVI. századi Mátyás király históriák viszont éppen a régi Nagy Sándor történetek elemeivel gazdagodtak. Bocatius János 1620-ban ismét valósággal fejedelmi tükörként ajánlja a história új kiadását a győzedelmes Bethlen Gábornak.

A legizgalmasabb kérdés az volna, hogy mit, mikor és hogyan értékelték e változatos irodalomból. Erre nézve csak az itt-ott levelezésekben fölbukkanó adatok nyújtanak némi támpontot. A Jagello korban a humanisták még gyakran érintik az irodalmi élet, az olvasmányok témáját. Váradi Péter egyik levelében 1492-ben Markalf egy elmésségére is hivatkozik.⁹ A XVI. század folyamán már gyűrűnek az ilyen közlések. Ennek részben talán a nyelvi váltás az oka. A harmincas évektől ugyanis a levelezésben terjed a magyar nyelv használata. Ez az eszköz kezdetűl erőteljes és kifejező ugyan, de eleinte csak a mindennapi élethez szükséges közlendőkre szolgál. Majd a század végére valamit veszítve ugyan eredeti erejéből, idomulva a latinhoz, ennek egyenrangú társává válik az emelkedettebb témájú levelezésekben is. Mohács után tehát jó ideig még akár csak a legtágabb értelemben vett irodalmi kérdések érintését is a latin nyelvű levelek közvetítik. 1533-ban például az egri püspök Nádasdy Tamásnak könyvet küld: „Mitto tibi historiam cognitu jucundissimam regis Aethyopum, quem omnes nationes, ut Hungari, Janum Papum apellant.”¹⁰ Hogy a történet igen gyönyörűsége (jucundissimus), az valószínűleg az egyetemesen érvényes, de minden alkalommal újraformalódó ítélet toposzá sűrűsödött megfogalmazása, hogy országszerte ismert a János papkirály, akiről szól, azt mutatják a Nagyenyedi, Egervári és Béldi kódexekben fennmaradt változatai a históriának. A küldött könyv az egész Európában nagyon elterjedt történet valamelyik nyomtatott kiadása lehetett. János papot a távoli India, népével együtt megkeresztelkedett királyát valóságos személynek hitték sokáig. A vele kapcsolatos történetek, a nevében írt fiktiiv levelek különösen azért voltak aktuálisak több századon át, mert birodalmában a török elleni szövetségest remélték, egy nagy összefogás esetén a távoli katonai segítségére számítottak. Ezért nyert polgárjogot a história is az egész XVI. századon át.

A XV. században ez a fajta irodalom még háborítatlanul virágzott a maga teljes változatos tarkaságában. A következő században már bizonyos részei akár a tudományos földrajzi ismeretek bővülése, akár morális szempontok miatt kritika tárgyává lesznek. Mások átértékelve, a szórakoztató irodalomból egy magasabb szintbe emelve, rangemelés-kapnak. Ludovicus Vives például óva intette a fiatal leányokat többek között az Amadis, a Melusina vagy az Euryalus és Lucretia hívságos történeteinek olvasásától.¹¹ Hogy ilyen intelem elhangozhassék, ahhoz az kellett, hogy a könyvnyomtatás eláraszsa a piacot könnyen hozzáférhető olvasmányokkal. Ugyanakkor a mesék, az aesopusi gyűjtemény reneszánszáról szoktak beszélni e században. Ismeretesek Luther feddő szavai a hittételek fejtegetése alatt szundikáló hívekhez, akik bezzeg mindjárt mindkét fülüket hegyezik, ha valami épületes históriával fűszerezik a prédikációt. Így vonul be a meseirodalom a reformáció századában a középkorból örökölt elrettentő vagy jóra ösztönző példafaragba. És mert e mesegyűjtemények egyes darabjaiból első olvasásra nem ötlük szembe a kívánt mondanivaló, azért a jámbor és együgyű olvasó számára megtoldják tanulsággal. Így születnek meg a XVI. század erkölcsnemesítő, humanista-reformátor műhelyekben készült Aesopus kiadásai. Ezért adja ki 1566-ban Heltai is a *Száz fabulát Kolozsvárt*.¹²

A meseyang ismerete, és bizonyára az ebből következő igény egy magyar nyelvű kiadásra – már a *Száz fabula* megjelentetése előtt kimutatható Magyarországon. A huszti provisor Nyugatmagyar-

⁷ Heinz Otto BURGER: Renaissance, Humanismus, Reformation. Deutsche Literatur im europäischen Kontext. Berlin–Zürich, 1969. 160.

⁸ „Lucretia apud Palocz”. MKsz 1881. 30. Pálóczi László 1470-ben halt meg.

⁹ V. KOVÁCS Sándor: Magyar humanisták levelei. Bp. 1971. 332.

¹⁰ PRAY Georg: Epistolae procerum Regni Hungariae. 3. Posonii, 1806. 43.

¹¹ Vives J. Lajos válogatott neveléstudományi művei. Ford. PÉTER János. Kézírásvárhely (1936). 240.

országra írt elkészített levelében helyzetét panasolja, amely Castaldo zsoldosvezér betelepítése következtében előállott. Az történt, ami a sün és vipera esetében – írja. A sünt ugyanis a téli hidegben a vipera odújába fogadta, a megmelegedett és befészkelődött sün tüskéi miatt azután a házigazda kényszerült otthonát elhagyni.¹² Ez a történet nem tartozik az aesopusi törzsanyagba, a Camerarius féle bővített mesegyűjtemény 331. darabja. Heltai más gyűjteményt fordított, amelyben ez a mese nem található. Mégis olvasott-ismert volta miatt beleygőmszölte igazán csak tüskéjénél fogva, kígyó-kígyó alapon az ő 25. meséjének tanulságába, ahol az ember „ha elkezd magát hinni . . . mint a sündiszó a sertőjét fel hánná”. Ismét más mesegyűjteményre céloz Csáky Mihály kancellár egy levelében, amikor a madarászról ír meg az áthatolhatatlan sűrűben fészkelő madárról, ugyancsak aktualizálva a történetet.¹³

A jól ismert és sokszor értékelt fejedelmi cenzúrendelet egy csapásra megváltoztatta Heltai kiadáspolitikáját. Szabadkozva bár „Mint hogy az jó Isten megengedte, hogy akadály essék a földolgokban előlke, nincs mit tönkünk . . .” haladéktalanul hozzálátott olvasóközönsége ízlésének nyardek-talan kielégítéséhez. És ekkor az irodalmi alkotásra immár tökéletesen megérett magyar nyelv, az elváró olvasóközönség és a vállalkozó nyomdász szerencsés összetalálkozása elárasztotta az országot azzal az olvasmányanyaggal, amely épp egy századdal előbb jutott el a magyarországi olvasókhoz, akkor még latinul, most pedig egy sokkal szélesebb olvasóközönségnek magyarul. A Nagy Sándor história, a Ponciánus, a Prister Johannes, az Euryalus és Lucretia, a Salamon és Markalf története, meg a már korábban megjelentetett Magyar krónikák együttesen ugyanazt az olvasmányanyagot képviselik mint a gyűjteményes kódexek. Már Ipolyi Arnold célozgat olyasmire, hogy a Heltainak dolgozó fordító gárda előtt talán valami olyasféle kolligátum lehetett mint a Béli kódex. Ipolyi észrevétele azért érdekes, mert Toldy Ferenc, aki még e kódexet teljesebb formájában olvasta, följegyezte, hogy utolsó elrongyolódott levelén (ma már nincs meg) Heltai Gáspár egy rokonának bejegyzése olvasható.¹⁴

György Lajosnak a magyar krónikát és más történeteket is fordító Valkai Andrásról írt monográfiája alapján e históriákat igénylő és olvasó közönséget is megismerhetjük.¹⁵ Pontosan el tudjuk helyezni az erdélyi társadalomban azokat a birtokos nemeseket, akik valamelyik kancelláriában hivatalt vállaltak, és közel lévén a tűzhöz ismét csak birtokokkal szaporították a különben nem nagy apai örökséget. Vidéki otthonaikban megvoltak egy százada a kedves olvasmányok, a fejedelmi udvarban, a nyomdával rendelkező városban meg ösztönzést nyertek arra, hogy ezeket magyarra fordítsák. Igen érdekes, hogy az egyébként olykor prózai művek is versebe kívánczkotak tollukon a históriás énekek gyakorlatát követve. Ez birtokos-értelmiségi réteg, domidoctus volt, és műveltségében, igényeiben hagyományörző. Éppen a história fordító Valkai András, amikor lemond testvére javára a családi kúriáról, a maga számára a réginek pontos mását építteti. Ugyanakkor van az értelmiségnek más rétege is, amely külföldi egyetemeket látogat, hazatérve más irodalmat igényel, és otthonát is, van elég adatunk rá, új módon alakítja.

Ez az olvasóréteg alkothatta a Heltai nyomda piacának egy részét, a másikat nyilván a városi, mezővárosi polgárság, akiknek olvasókultúrája jóval magasabb volt mint ahogyan azt ma föltételezzük.

A hazai polgárság könyvigényéről már egy könyvkereskedő jegyzéke is tanúskodik.¹⁶ A kassai Gallen János 1583-ban, amint ezt hagyatéki leltára tanúsítja, raktáron tartott a sok reformációs, teológiai kiadvány, meg az iskolai képzést segítő humanista könyvek mellett, igen sok német és magyar nyelvű szórakoztató nyomtatványt. Több alkalommal föl van sorolva Ponciánus (egyszer: Sieben Meister, másik: Pontianus ungrisch), Grobianus, Fortunatus, a Salamon és Markalf és még mindig a Somnia Salamonis! A kassai kereskedő a városi olvasóközönség mellett a birtokos nemesség szállítója is volt. E két olvasóréteg azonos ízlésének egyidőben való jelentkezésére kell-e jobb bizonyíték mint a Pontianus két egymástól független magyar nyelvű megjelentetése. Egyik főúri környezetben Nyugat-magyarországon, a másik pedig a polgárok és polgárosszonyok szórakoztatására Erdélyben.

¹² Pesthi Imre Nádasdy Tamásnak Huszt, 1555. jún. 22. OL Kamarai lt. Nádasdy cs. lt. Missiles

¹³ Csáky Mihály levele. Gyulafehérvár. 1561. okt. 17. Wien, Hungarica. Mikrofilmje OL W 678.

¹⁴ Akadémia Könyvtára. Kézirattár. Vegyes 2° 7.

¹⁵ GYÖRGY Lajos: Valkai András. Kolozsvár, 1947.

¹⁶ KEMÉNY Lajos: Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára. MKsz 1895. 310–320.

A főúri kastélyoknak olykor nemcsak a könyvespolcait, hanem a falát is e regényes históriák borították. A budai királyi palotában a trójai háború történetét elmesélő faliszőnyegektől kezdve két századon át a hagyatéki leltárakból ismerjük e jobbára flandriai eredetű művészi alkotásokat. Az udvarházakban nevelkedő nemesifjak és leányok napjai, de legalábbis ünnepnapjai a bibliai képek, Ovidius és Boccaccio illusztrációsorozatok, meg az ókori mitológiával immár egyenrangúvá vált szép-históriák falravitett ábrázolásai között teltek. Az 1540-es években például a Frangepán családtól örökölték a Perényiek a Melusina históriát ábrázoló hédarabos kárpitot. Ezután Nyalábvára termeit díszítette. Ez a művészeti ág nyugaton a XVI/XVII. század fordulóján virágzott igazán. Nálunk Bethlen Gábor vagyonhányói között számba veszik a mitológiai és bibliai sorozatok mellett, hogy van a gyulafehérvári palotában „flandriai igen szép drága kárpit, melyen az Alexander históriája vagyon 17 darab”. Leltárba vesznek még két nyolc-nyolc darabos Nagy Sándor tetteit elbeszélő sorozatot, és egy ugyancsak nyolcdarabos Trója históriát.¹⁷

Főúri kastélyok falain és polgárházak könyvespolcain más-más megjelenítésben, de közös forrásból merítve így vált ez az elbeszélésanyag az európai népek közös kincsévé. A könyvnyomtatás nagymértékben kiszélesítette az olvasó illetve hallgató közönséget. Ez is arra vezetett, hogy a XVI. század utolsó harmadában rendkívül nagy volt a népszerűsége mindenütt Európában a nemzeti nyelvű, most már joggal népkönyvnek nevezhető irodalmi alkotásoknak. Az ellentámadás se késett: „Álnokul költött fabulák Királyfia Kis Miklósról, poéták óriásról, Apolloniusról és egyéb hitságról . . . ezer álnok mesterségi izgatnak az ördögnek: úri mulatságnak tartják az históriákat, kiket Markolf sipságáról írtak, avagy ama Trágár Balázsról . . . az pokolnak örök rivásával fizeti meg az éktelen kacagásokat.” Ezt Bornemisza Péter írta 1578-ban. Ugyanabban az évben a strassburgi lelkész Johann Marbach is elítéli a „Dannhauser, Melusina” féle mihaszna olvasmányokat. A kemptoni prédikátor meg a Markalf, Eulenspiegel, Roolwagen és társai ellen mennydörög. Annýra egyidejűk és általánosán jelentkezők e támadások, hogy a szakirodalom „zeitypische topoi”-nak minősíti őket.¹⁸

A fennmaradt XVI. századi nyomtatványokból, meg a velük kapcsolatos hivatkozásokból kétségtelen, hogy ennek a már nem egyértelműen méltányolt irodalomnak újra burjánzása nálunk is, Európában is egyidőben jelentkezett. Valami különbség, tematikai differenciálódás, éppen a viszonylag sok rendelkezésünkre álló adat alapján mégis már ekkor fölismerhető. Minél nyugatabbra haladunk Európában, annál inkább tolódik a népkönyvek témájának számbeli túlsúlya a regényes históriák, a nagyobb lélegzetű, sokat bonyolított kalandregények felé. Nálunk meg inkább a mozaikszerűbb, a történelmi históriára applikált kisebb, kerek egységek találtak olvasóközönségre. Nem véletlen, hogy az Argyrus csak a század végén született meg, a Megelonát pedig csak a XVII. században fordították magyarra.

A XVII. században a löcsei nyomda változtatás nélkül nyomtatta újra és újra a XVI. századból örökölt széphistóriákat. A Ponciánusnak legalább négy kiadását ismerjük, de megjelentették az Apolloniust, a Fortunatust, az Euryalus és Lucréciát meg sok egyéb mellett a Salamon és Markalfot is. A Felvidék polgársága tehát változatlanul ezt az olvasmányt igényelte, és a nyomda termékei bizonyára eljutottak az ország minden tájára.

A témák változatlan kedveltségét tanúsítja a XVII. század végének egy kiemelkedően népszerű kiadványa, Haller János Hármastörténete Tótfalusi Kis Miklós nyomdájából. A Gesta Romanorum, a Nagy Sándor és a Trójai háború új fordítását foglalja össze a közös cím. Katona Lajos a gyűjteményes Egervári kódexet vizsgálva már fölfigyelt a tartalmi egyezésre: „Érdekes találkozás tehát a véletlennek, hogy egy és ugyanazon kéztől maradt ránk két oly nevezetes középkori munka, még pedig igen rokon szellemű és sokszorosan egymás mellé került két könyv, amelyek Haller János Hármastörténetében is egymáshoz fűzvék.”¹⁹ Nem kevésbé érdekes, hogy az új fordítás egy régi kolligátum alapján

¹⁷ LÁSZLÓ Emőke: Flandriai és francia kárpitok a régi Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 26 (1977) 181–185. A históriák képes ábrázolásának különleges változatát az 1670-es évekbeli erdélyi templomok festett famennyezetei őrizték meg. Ádám és Éva, Noé és Dávid király társaságában a hollón lovagoló Nagy Sándort is megörökítette a festő. A helyhez nem illő hős ábrázolása – valószínűleg egyetlen mester műve – mégiscsak a téma népszerűségéről árulkodik. KELEMEN Lajos: Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977. 68–69.

¹⁸ Volkserzählung und Reformation. Hrsg. Wolfgang Brückner. Berlin, 1974. 712.

¹⁹ KATONA Lajos: A Gesta Romanorum Sztárai-kódexe. EPhK 22 (1898) 403.

készült, amelynek egyik darabja egy 1494-ből való nyomtatvány. Ez a kétszáz éves „szakadozott könyvetske” folyamatosan használatban lehetett, és Haller is mint kedves olvasmányát vitte magával a börtönbe. A fordításba unaloműzésből kezdett bele, hogy valami hasznosat tegyen, mivel a henyelés az ördög párnája. Bár voltak aggályai: „Megvallom, fogyatkozások nélkül nem találtatott az írás, kivált-képpen e’ mostani szem-fül világra nézve, a’ki már minden szór szálát meghasogatna, ha lehetne: mert oly dolgokat is állít a könyv, kivált a Nagy Sándor próbáiról, mellyekben egész lehetetlenségek vannak, tudniillik mi formán ment fel az égbe, és mint szállott le a tenger fenekére, és többek-is, mellyek noha magokban hihetetlenek, de egybeáránt jó értelemmel ugyan közelít a’ valósághoz az ilyen írás-is, ha valaki gondolkodik annak a’ világgal bíró ditséretes Királynak igyekezetéről, bátorságáról, és munkáiról . . .” Mindezzel együtt tehát hasznos a könyv „szép serkengető példákat szemlélvén . . . mellyeket . . . iffiak tükör gyanánt vehetnek szemek eleibe”. A Hármás História olyan népszerű volt, hogy a XVIII. század folyamán többször is, de még a XIX-ben is változatlanul utányomták.

Haller János óvatos mentegetése már a kritika ébredését jelenti. Még határozottabban ad ennek hangot az emlékiratíró Rettegi György egy századdal később, 1770-ben. Elolvasta Valkai András Prister Johannását és a végén beírta a kötetbe: „Jobb lett volna maga országa belı dolgokról írt volna Valkai András uram, nem ment volna olyan messze földre, mivel abban az időben mellyben élt s tabulae assessor volt, nevezetes dolgok mentek végbe Erdélyben.”²⁰ Rettegi kritikájában biztosan rögzíthető az az időpont, amikor a birtokos nemesség, de legalább annak egy rétege már elutasította ezt a műfajt.

Ekkor a népkönyv már valóban a vásárok ponyváján volt. Deklasszálódását mutatja, hogy néha még a nyomdász is restellte nevét rátenni a nyomtatványra, hely és kiadó nélkül jelentette meg. Vagy engedély nélkül működő nyomdász húzott belőle hasznot, és ezért az anonimitás. Olykor álnévvél élt, mint a ponyvanyomtató rejtélyes Esler Márton. A XVIII. század folyamán a budai nyomda ontotta magából ezeket a füzeteket. Úgy tűnik, hogy állandóan tartottak belőle raktáron, és ha elfogyott, újrayomták. Az se kerülheti el a figyelmünket, hogy különösen a megőzvegyült Nottenstein Veronika és Landerer Katalin láttak hasznot az újra meg újra kiadásban. (Ugyanúgy mint kétszáz évvel korábbi üzletasszony-elődjük Heltai Gáspárné.) A budai nyomdából a XVIII. században a Salamon és Markalfnak legalább hat kiadását ismerjük, és ennél bizonyára több is volt. De nyomtatták ezeket a könyveket ugyanakkor az élelmes pozsonyi és váci nyomdászok is. Szakolcán szlovákul is megjelent a Salamon és Markalf a XIX. század elején primitív fametszetekkel illusztrálva. Amit ma e ponyvafüzetekből ismerünk, az csak töredéke a teljes termésnek, mert némelyik kiadásból legfőljebb egy-egy példány menekedett meg a ronggyá olvasástól. Az újra meg újra föltöltődő polgárságnak, úgy tűnik, minden korban ugyanazon az olvasmányon kellett hozzáédesednie az irodalomhoz.

Valóban a porból emelte föl azután a romantika rajongása Európa-szerte ezt a mérhetetlenül gazdag elbeszélés kincset, Melusina a bécsi ópera színpadára lépett, Argyrus pedig Csongorrá változott.

„Feledjük-e a régít melynek vállán emelkedtünk nagygyá” írta 1855-ben, a bevezetőben idézett tanulmányában Ipolyi Arnold. Ugyanabban az évben Arany János így emlékezett vissza szalontai éveire: „a mellett minden könyv, a mi kezem ügyébe került, mohó vággyal lón felemészttve . . . a Hármás história (Halleré), Erbia, s több e féle dolgok, . . . Fortunatus s mit én tudom miféle grapsák a ponyva irodalom egész özönével együtt, az egész városban felkutatva, elkölcsönözve, és megéve lőnek.”²¹ Nem felejtette a régít Mikszáth se, akit Meluzina, „ez a szép hölgy vitt be az irodalomba. Az igaz, hogy nem volt előkelő delnő, kinek elegáns, csillogó costumje, fényes származása még arra is vet némi sugárt, aki vele érintkezik; egyszerű volt, névtelen, igénytelen . . .”²²

Ritoókné Szalay Ágnes

²⁰ GYÖRGY Lajos: i. m. 48. Rettegi példánya MTA Könyvtára RM I. 40 34.

²¹ Arany János Összes művei. 13. Bp. 1966. 108.

²² Mikszáth Kálmán: Tavaszi rügyek. Bp. 1903. 90–91. Hogyan lettem én író c. elbeszélésében.

Bessenyeit joggal nevezi az irodalomtörténet poligráf írónak, hiszen a XVIII. század szinte valamennyi ismert műfajában jelentős műveket alkotott. Többek között ez a magyarázata, hogy Toldy Ferencről Németh Lászlóig minden irodalomtudós egyértelműen elismeri, sőt hangsúlyozza Bessenyei korszakos jelentőségét. Németh László pl. így összegez: „A mi első igazi írónk: Bessenyei”, mivel ő felel meg először az író kifejezés „mai értelmének”.¹

Hazai elsősege ellenére sem nevezhetjük azonban műfaj-teremtő írónak. Az európai vezető irodalmak ugyanis a XVIII. századra már csaknem minden műfajt korábban, még Bessenyei előtt feltaláltak. Joggal megilleti viszont írónkat a „műfaj-meghonosító” elnevezés, mivel a világirodalomban eladdig létező műfajok közül nem is egyet valóban ő szóltaltatott meg először magyar nyelven. Vajthó így fogalmaz: Bessenyei „nyugaton már virágzó műfajokat plántálgatott nemzeti irodalmunkba.”² Ennek bizonyítéka *A holmi* c. tanulmánykötete is, amely nem más, mint a Montaigne által még a XVI. században megteremtett és esszének nevezett műfaj első magyar nyelvű változata, a sajátos magyar társadalmi viszonyokból fakadt, rokonszemléletű produktuma.

Valóban sajátos változat. Egyes kutatók ezt a prózai írást „egyveleg-műnek”, (Vajthó László) vagy „elegyes-alkotásoknak” (Gálos Rezső) nevezik. Eckhardt Sándort pedig – a kötet címe – a francia *Mélanges*-ra emlékezteti.

Maga Bessenyei „aprólékoknak” vagy „futó gondolatoknak” becézi írásait. Pedig erre a gyűjteményre teljességgel illik az esszé megnevezés. Ahogy már Szauder József kifejtette: Bessenyei *A holmival* megteremtette „a magyar esszé és kritika műfaját”.³

Ennek a sajátos próza-változatnak ugyanis – számos jellemzője mellett – van egy alapvető kritériuma: az ti., hogy az adott írásmű anyagában – legyen az műkritika vagy könyvismertetés, erkölcsi elmélkedés vagy filozófiai tanulmány – benne kell lenni annak a „személyes hozzászólásnak”, amely a tudományos tájékoztatás és szellemi szórakoztatás feladatát úgy szintetizálja, hogy a felkutatott adatokat és a kikövetkeztetett összefüggéseket egyéni módon és sajátos hangon képes az olvasó tudatába és szívébe belopni. Ezt a prózát tehát az írói jelenlét emeli esszévé. (És ha a magyar irodalomnak nem is a morális vagy az irodalmi esszé lett a legjellemzőbb műfaja, mint pl. a franciának, Bessenyei indítása egy jó évszázad után gazdagon kivirágzott, így ma már egy olyan Esszépanorámát vehet kezébe a magyar olvasó, amely bármely más nemzeti irodalom hasonló, XX. századi esszé-kötetével felveszi a versenyt.)

Személyesség és szellemesség, az egyéni meggyőződés átsugároztatása és az olvasmányos tudományterjesztés szándéka jellemzi tehát az esszéíró és az esszét, amelynek célja mindig – Németh László összegezése szerint – „túl van anyagán, mindig valami általános érdekű és érvényű elvet akar győzelemre vinni, amelynek a téma csak csatateré”.

Tanulmányom arra az alapvető kérdésre keresi a választ: mennyiben felelt meg Bessenyei ennek a magas igénynek, képes volt-e személyes meggyőződését általános érvényre emelni, vagyis rendelkezett-e azokkal az emberi tulajdonságokkal és írói képességekkel, és birtokában volt-e azoknak a módszereknek, amelyek – Gyergyai Albert több évszázad európai íróinak művészi gyakorlatából elvont, az *Ima az Akropoliszon* c. kötet előszavában megfogalmazott komplex definíciója szerint az igazi, az ideális esszéíró jellemzik. Milyen tehát az esszéírói magatartás és munkamódszer?

Az igazi esszéíró „mindent kipróbál, hogy közelebb jusson az olvasóhoz”.

Ennek érdekében, ha kell:

1. „előadást tart neki,
2. levelet ír, útirajzot vázol,
3. arcképet fest magáról és másokról, a mások lelkét a magáéban, a magáét a másokéban tükrözve,
4. vitatkozik ön-ön énjével, mesél.
5. minden álarcot kipróbál, minden magatartást megkísérel, hogy beszédre, véleményre, helyeslésre vagy akár ellentmondásra készítse olvasóját,

¹ NÉMETH László: *Az én katedrám*. Bp. 1969. 194.

² VAJTHÓ László: *Bessenyei György válogatott írásai*. Bp. 1961. 218.

³ SZAUDER József: *Bessenyei György válogatott művei*. Bp. 1953. 42.

6. a jó esszéista: társas lény . . . az élet és a könyv összekapcsolója,
7. moralista, de nem prédikál, nem erőszakoskodik,
8. mindig az életből indul ki,
9. arra tanít, hogy harmonizáljuk különböző ismereteinket,
10. és iparkodjunk emberként élni."

E körültekintően megszerkesztett, s az áttekintés kedvéért általam mintegy esszéírói „fzparancsolattá” alakított szakszerű munkaköri leírás alapján – jelen tanulmány – szembesíteni kívánja a félvezeredes gyakorlatból modellált esszéírói működési szabályzatot, – (Boileau összegezhette így a XVII. század nagy francia drámaíróinak gyakorlatából a klasszicista normarendszert az Art poétique -ban) – Bessenycinek *A holmi*-ban megnyilvánuló szellemi magatartásával és írói gyakorlatával.

Munkahipotézisem szerint tehát Bessenyei kötete – témáit és műfajait, módszerét és szemléletét, valamint az írásokból kirajzolódó írói magatartást egyaránt figyelembe véve – maradéktalanul eleget tesz a Gyergyai-definíció magas követelmény-szintjének: az esszéírói szakmai normának. Ezért illeti meg joggal Bessenyeit az első magyar esszéíró elnevezés.

Ismerkedjünk meg tehát azzal *A holmival*, amely 1779-ben, Bécsben jelent meg és 47 fejezetből, pontosabban „rész”-ből áll (hármát talán a cenzor húzott ki?) – még pontosabban csak 44 részből, mivel a 11. és 12. az *Iskola*, illetve a 43. és 44. a *Young fordítás* című részek azonos témáról szólnak, a 45. pedig hiányzik –; amely a „halhatatlanságnak és szép tudományoknak” ajánlatott és azzal a „*Jelentés*”-sel kezdődik, amelyben az író köszönetet mond „egy erdélyi igaz magyar hazafinak”, Barcsai Péter úrnak, aki „vérenek nemes indulataitól vonattatván”, a maga költségén adta ki a kötetet.

A holmi előtörténetéről, különböző kiadásairól, a korábbi holmi-jellegű írások sorsáról nem kívánok szólni, megtette ezt a Bessenyei életrajzában Gálos Rezső; ugyancsak nem foglalkozom *A holmi* anyagának filozófiai értékelésével, a benne tetten érhető világnézeti fordulat minősítésével, ennek tudományos kifejtését Bíró Ferenc, a fiatal Bessenyei eszmétörténeti fejlődésének szakértője végezte el.

Hogy mélyére hatolhassunk a Bessenyei-féle esszéírói gyakorlatnak és kicmelhessük a kötetből a hipotézis-tételt bizonyítandó anyagot és szövegrészeket, előbb átfogó pillantást kell vetnünk e külsőleg is csinos gyűjteményes holmira, amelynek külön érdekessége – s egyben szomorú mementója is –, hogy ez Bessenyei utolsó, általa sajtó alá rendezett műve. Ennek érdekében előbb a kötet témagazdaságát és műfaji változatosságát kell megvizsgálunk, és ezek után térünk rá tárgyunk lényegi kifejtésére, az esszéírói jellemzők meglétének vagy hiányának kimutatására.

A) Tematikai felosztás

A kötet 44 tanulmányában mintegy 25 témát különböztethetünk meg, s ezeket a filozófus-írók szemléletének megfelelően két típusba sorolhatjuk. A felvilágosodás íróinak gyakorlatából ugyanis egyértelműen kiderül, hogy – mivel minden kor igazi írói ezt tették: a dolgok és jelenségek miatti felháborodásból, illetve azok megváltoztatásáért fogtak tollat – vagy egy létező, a fejlődést gátló felfogás vagy intézmény ellen, hiszen előbb le kellett rombolni a régi értékrendet, vagy egy még nem létező, de az új elvek szerint kívánatos, a fejlődést elősegítő, a megszüntetendő régi helyébe lépő szemlélet, új értékrend elfogadtatásáért indultak harcba. Bessenyei pedig, ismeretes, híven követi ezt a filozófus-írói gyakorlatot.

Ebben az értelemben állapíthatjuk meg tehát, hogy *A holmi* témái közül – az átfedéseket, az egy cikken belül együtt előforduló bíráló véleményt, illetve építő javaslatot (jóllehet ezt a módszert Bessenyei írói gyakorlatára nagyon is jellemzőnek tartjuk) most, a témák együtt-látatása érdekében nem vesszük figyelembe – mintegy 13 téma íródott valami ellen (contre) és 12 szól valami érdekében, valamiért (pour).

Tekintsük át tehát egymás után *A holmi*-ban található cikkek Bessenyei által elrendezett sorrendjében a kötet témaanyagának – a fenti szemléleti-elv alapján kialakított – két alaptípusát.

1. típus: „contre-tanulmányok”

Milyen intézmények és állapotok, társadalmi, vallási és kulturális jelenségek ellen emeli fel bíráló szavát Bessenyei? (zárójelben a cikkek sorszáma)

1. Filozófiai tévedések, félreértések (2)
2. Áltudományok (bölcsek köve, kabala, aranycsinálás (8, 10, 23)
3. Elavult társadalmi konvenciók (9)
4. Skolasztikus oktatási módszerek (11, 12)
5. Ósdi tanítási (tantervi) anyagok (14)
6. Jobbágy-nyomorító nemesi szemlélet (16)
7. Ártalmas társadalmi típusok (19)
8. Vallási, felekezeti megosztottság (21)
9. Értelmetlen, káros törvények (24)
10. Emberi ostobaság és hiszékenységek (25)
11. Hódító háborúk (26, 38)
12. Rossz magyarsággal írt művek (28)
13. Régi nagyságok tévedései (34, 36)

II. típus: „*pour-tanulmányok*”

Milyen intézmények és állapotok megteremtéséért, társadalmi, vallási, tudományos és kulturális jelenségek érdekében ír cikket?

1. Az emberi önmegismerés elősegítése (1, 3, 31)
2. A tudományos szókinccs megteremtése (4)
3. Az erkölcsi, belső megújulás szükségessége (5)
4. Az új filozófiai ismeretek népszerűsítése (6)
5. A magyar nyelv fejlesztése (15)
6. Az új írói hivatás vállalása (20, 46)
7. A tudományos akadémia megteremtése (27)
8. A nemzet gazdasági fejlődésének szem előtt tartása (21)
9. A műfordítások színvonalának emelése (30)
10. A tanítás és az írás új módjának kialakítása (32)
11. A magyar líra fejlesztése (33)
12. A magyar kritikai élet megindítása (39)

A fenti két „kimutatásból” kitűnik, hogy a támadó-romboló, illetve a fejlesztő-építő jellegű témák szabályszerű aránya szinte önmagától teremti meg a kötet gondolati egyensúlyát. A témák között vannak olyanok, amelyekkel csak egyetlen cikk foglalkozik, de több is akad, amelyre ismételt, jó néhány írásban visszatér Bessenyei. Ezek közül – és nemcsak mennyiségi megfontolásokból következtetjük ezt – az író számára a legfontosabbaknak tekinthetők az első típusból az áltudományok leleplezéséről, a skolasztikus oktatási módszerek bírálatáról, az erőszak és a háború elítéléséről szóló, a második típusból pedig az önismeretünk elmélyítését, az újfajta írói hivatástudat kialakítását és az anyanyelvi fejlődést elősegítő témák. Ám mindezek fölött meghatározó tünetként kell hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy a kötet tematikáját alapvetően és átfogóan az emberi önmegismerés, az erkölcsi megújulás, az újfajta: a józan ész és a természetes érzés által irányított okos viselkedés, tehát a felvilágosodott emberi magatartás kialakítására irányuló szemlélet uralja.

A témakörök elemzéséből az is kitűnik – anélkül hogy az esszéíró Bessenyei egyénileg bárkivel is össze lehetne hasonlítani –, hogy a magyar szerző tematikailag legalább olyan gazdag, mint bármikori európai esszéíró társai, sőt – éppen magyar volta és e nép korabeli sajátos társadalmi és kultúr-viszonyai következtében – egyes területeken, mint például az anyanyelvű irodalom, a magyar szakszólinc és a tudományos intézmények megteremtéséért folytatott harc témái terén, szélesebb és színesebb anyagot tud feldolgozni. Amit ugyanis a franciáknál Malherbe és társai, majd az Akadémia (1635) a XVII. század közepére elvégeztek, megteremtve ekkorra szinte a modern francia irodalmi nyelvet, addig nálunk – az említett okok miatt –, ez a munka is Bessenyeire várt. (Ezen a téren is az a helyzet állt tehát elő, ami pl. a Ronsard és Balassi lírájának tematikai összehasonlítása során: a mi humanista költőnk élményeit és tematikáját – a falusi plébániáján békésen éldögélő, legfeljebb a politikai pamfletek indulatait megszólaltató kortársával szemben – még a végvári és törökellenes harcok személyes életanyaga is színezte és gazdagította.)

B) Műfaji megoszlás

A 25 téma – az esszéíróra jellemzően – igen változatos műfaji keretben szólal meg, hiszen mintegy tucatnyi próza-változatot találhatunk *A holmi*-ban. A Bessenyei által leggyakrabban alkalmazott műformák:

- az erkölcsi elmélkedések,
- a filozófiai értekezések,
- a jellemrajzok,
- és a könyvismertetések, illetve bírálatok; de többször megszólal Bessenyei
- a példabeszéd vagy keretes történet,
- a dialógus vagy a tájleírás,
- a levél, illetve levélváltás és a lélektani önelemzés prózaváltozataiban is. Az esszé hangja ennek megfelelően gazdagon árnyalt: az értekező és leíró Bessenyei mellett hallhatjuk a mesélő, az álmodó és a vitatkozó szerző hangját is. (Írói módszeréről szólva – csak az érdekesség kedvéért – jegyezzük meg, milyen találó, de nyilvánvalóan véletlen egyezést mutat a műfaj-teremtő Montaigne és az első magyar esszéíró gyakorlata. Dobossy László állapítja meg Montaigne-ről – hogy „írva gondolkozott”.⁴ Ez *A holmi* ismeretében Bessenyeiről is elmondható. Bessenyei önkéntelenül, mondhatni írói természetéből követte előtte ismeretlen mesterét. Ezt a párhuzamot látszik igazolni Bíró Ferenc megfigyelése is, aki Bessenyeit idézve (32. *Tanítás, írásmódja*) úgy látja, hogy *A holmi* szerzőjénél „a gondolat és írás között nincs elvi különbség, az írás és a beszéd így spontánul tükrözi a gondolkodás folyamatát”.⁵

C) Az esszéírói magatartás bizonyítása

A kötet külső, formai vizsgálata során *A holmi* tematikai gazdagságáról, műfaji változatosságáról és az író hangjának sokszínűségéről tehettem megállapításokat. Mindezek előzetes megismerése – úgy érzem – előkészíthette a következő módszertani elemzést, amelynek nyilvánvaló célja a tanulmány munkahipotézisének bizonyítása. A továbbiakban tehát az ideális esszéíró Gyergyai Albert által meghatározott jegyeit követve, a szakmai-normák teljesítését és az előírt esszéírói tulajdonságok meglétét kívánom igazolni *A holmi* anyagában, szövegében és szemléletében. A bizonyító eljárás során csak válogatott anyaggal dolgozom, igyekszem mindig a legközelebbi példát idézni, s csak a cikkek sorszámának feltüntetésével hivatkozom a további vonatkozó bizonyítékokra.

1. Az igazi esszéíró „előadást tart” az olvasónak.

a) „Vedd fel most...” kezdi az 1. *Elme és tanulás* című előadását Bessenyei, majd rögtön gyakorlati, életből vett példával szemléltet: „Gondolj magadnak egy nagy iskolát, s egyenlő tanítás alatt ezer tanulót...”, hogy aztán megfelelő irodalmi, tehát közvetett, – Pitagorasz, Arisztotelész és Platon példáinak felidézése – majd közvetlen – „nézd körül az embereket” – koncentráció után levonja, illetve levonassa a tanulságokat: „Ha egy elme... tanulásba kap, soha többet heverésre nem hozattathatik... szüntelen új dolgokat kíván.” Ilyen „tűzzel származott” elméket kíván magának olvasóként Bessenyei, akik végigkísérik őt e nagy szellemi utazáson, akik képesek részt venni lelkének „kalandjain”.

b) Máskor – pl. a 10. *Kabala* c. írásában – a „tudatlan tudományról”, a csillagjósolásról tart felvilágosító, ismeretterjesztő előadást, hogy ezzel is oszlassa a hiszékenység és a babona okozta sötétséget. Számtalan példával bizonyítja (Pompeius, Gustáv Adolf), hogy kabalázni éppúgy, mint bölcsék követ keresni ostobaság. Há előre ismernénk a történclem menetét, az végzetes lenne az ember számára, hiszen akkor nem törekednénk semmire, ki-ki „heverészésre adná magát”. Ez pedig – a Voltaire *Candide*-ját jól ismerő – Bessenyei számára csak szerencsétlenséghez, az emberiség tragédiájához vezetne. El kell hát vetni ezt a „részeg emberi tudományt”.

c) Hasonlóan előadást tart az értekező jellegű 17. *Emberi érdem, szabadság, rabság* c. írásában, ahol abból az általános tételből kiindulva, hogy csak szabad népek alkottak nagy dolgokat, arra az egyénre

⁴ DOBOSSY László: A francia irodalom története. Bp. 1963. 157.

⁵ BÍRÓ Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai. Bp. 1976. 142.

szabott következtetésre jut, hogy ti. „Ambíció nélkül senki nagy dolgokat el nem követhet”. (E témában lásd még pl. 25. *Boszorkány, kanördög* c. írását.)

2. Az igazi esszéíró „levelet ír, útirajzot vázol”.

a) „Kedves Öcsém, látom, te is gondolkozol Európának fájdalmas sorsáról” – hangzik Bessenyei bátyjának, Sándornak levele az íróhoz a 26. *Háborúba induló testvére s barátja láttán* c. írásban. De bevezetéként a szerző leírja a távolodó sereg látványát, s szinte közvetíti a lelkében felvetődő érzéseket és gondolatokat. A levél-forma tehát csak alkalom arra, hogy kifejezhesse háborúellenes véleményét. Kettős láttatása hatásos szemléltetés: mit érez, aki elmegy, s mit, aki ittmarad? Mindkettőt eltölti a „néma keserűség”. Bessenyei tudja, hogy „természetük ellenére” mennek csatázni, pusztítani, hogy „kicserves a válás” – ahogy ez Barcsay kapitány leveléből kiderül – s talán csak az vigasztaló, hogy a válás „szíveiket el nem szakaszthatá”. Ez a levél-forma esszé még csak nem is szerepjátszás: kiváltó élménye konkrét, az 1778 áprilisi hadjárat. Bár elélti, Bessenyei nem lát más megoldást: a háborút a végzet rendelésének tekinti. Ez fogalmazódik meg a levelek közé helyezett *lírai betétben* is:

„MenjeteK, ha már így végeznek az Egek,
hogy veletek egymást öljkék az emberek.”

b) Tényleges *levélszöveg* közlésével – Frigyes és Voltaire levélváltásával – kezdődik a 38. *Kedves Volterem!* c. írás. Frigyes gyatra védekezésére Voltaire ironikus levele a válasz: „Hát már soha sem fog Felseged, több király pajtásaival szűnni ezt a nyomorult világot pusztítani, melyet – mondják – oly nagy kívánsággal akarnak boldogságban tartani.”

Bessenyei ezt az esszéformát is feldúsítja: nem elégzik meg a levelek közlésével, s háborúellenes gondolatainak ismételt kifejtésével, ideírja még *Jegyzését* is, melyben Voltaire-t akarja megismertetni olvasóival. Ha kell, megvédi, ha szükséges bírálja, de mindezt annak a mesternek érdekében teszi, aki „a Tekintetes Ostobaságok” ellen indult harcba. Azt is itt tisztázza, hogy Voltaire nem ateista, mert „Istent ismer és tisztel”. Részletesen ismerteti Voltaire tanait, – 36 kötetes Voltaire-ismeretével siet az olvasó segítségére –, mert azt szeretné, ha az igazán megérténé, s megláthatná Voltaire „írásainak színét is”.

c) *Útirajzot* is vázol: „Nem messze Turintól van egy nyári palota. Kiességéről soha el nem felejtkezhetem” – kezdi a 13. *Veneri* c., szardíniai tartózkodására emlékező írását. Ám a szép táj, a ragyogó királyi nyári palota látványa rögtön megindítja lelkében az elmélkedést: a természet szépsége a költészetet ébreszti fel benne, a látvány „Édes indulatokra, szerelmes búsúlásra, s harcolni kívánó vidámságra” ragadja. Igazi szentimentalista *költő módján* sóhajtozik: „Ah, régi mesék, ah, halhatatlan poéták, ah, édes Természet.”

Itt is összekapcsolódik tehát a leírás és a líra, ebből az egyszerű útirajzból is egyértelműen kiderül az írói jelenlét.

3. Az igazi esszéíró „arcképet fest magáról és másokról, a mások lelkét a magáéban, a magáét a másokéban tükrözve”.

a) Sajátos, mert öröknek tetsző az a Bessenyei-arckép, amelyet a szerző a 6. *Mozgás* c. írásában felvázol. Öröknek tetsző, mert maga Bessenyei annak váli. Miután kellő tudományossággal elmagyarázta az olvasónak, hogy a világban minden test „szüntelen él és születik... a természet egy szüntelen való mozgás” – ebben az állandó mozgásban a saját helyét és elmúlás ellen kreált szép hitét is megtalálja. Ezért hiheti, hogy ő is – mint a természet része, mint a nagy mindenség egyik teste – részese a világ örök körforgásának: „Elmúlhatik ugyan énbennem a Bessenyei György élete, de nem szakadhat el azét a természettől az a meleg és test, amely most életemet csinálja. Ha vérem meghül, azt a meleget, mely most egész testemben van, kibocsátja magából, mely ittmarad e földön, és más dolgokat fog melegíteni az életre.” Így győzi le a természet a halált, így alkot szüntelenül új és új formát. Így tükröződik az ő élete is a természetben, s ezt a megnyugvást el is hiteti az olvasóval.

b) Értékes életrajzi adatokkal egészíti ki önarcképét a 11–12. *Oskola* c. írásában. Esszéjét most is – az olvasóval vitatkozva – problémafelvetéssel kezdi. Az iskolát csak „kösörűkőnek” vagy „ész-kösörűnek” nevezi, s bár tapasztalataira hivatkozva kijelenti, hogy „ólomból nem lesz borotva”, mégis el kell ismernie, hogy az iskola „fundamentum a bölcsességre”. Most követezik a saját példája, élettapasztalata. Hogy lett beőle művelt ember, tudós, filozófus? Az iskola vagy az élet tette azt, amivé lett? Itt írja le az azóta sokszor idézett sorokat: „Én 13 esztendő koromban mintegy

otthagytam a syntaxist . . . Bécsbe jövék . . . tanulni kellene, mert jó holmit tudni . . . egyhuzamban 11 esztendeig szüntelen ölöm magam.” Ezzel az önművelés, a felnőtt korban való tanulás lehetőségének meggyőző példáját tárja olvasója elé. Az iskola tehát „fundamentum”, de „csupán iskola nem tesz Plátót Plátóvá” – fogalmazza meg ítéletét. Mi az oka annak, hogy Bessenyeinek – tiszteletudó elismerése mellett – sincs jó véleménye az iskolai oktatásról? Ismét saját tapasztalatait eleveníti fel. Ismeretes, hogy Comenius ekkor már nincs Sárospatakon, azóta itt megállt a fejlődés, s a Bessenyei-korabeli oktatás módszerei messze elmaradnak a régi fénykorótól. Bessenyei „tanítványi mély alázattal” ugyan, de határozottan elmarasztalja a jelenlegi oktatási módszereket. Joggal teheti, saját bőrén tapasztalta elavultságukat. Szerinte a tanulóknak több ismeretet kellene adni „e világról”. Neki – szerencséjére – bőven maradt hely a fejében „az e világi bölcsék” befogadására.

Bessenyei azonban az oktatást sem önmagában, izolált jelenséggént szemléli. Meg akarja győzni olvasóját is, hogy nem elég tudni; viselkedni is tudni kell. „Egy tanult férfi szép és nemes magaviselet, illendő manér nélkül . . . olyan, mint a magyar köntös gomb és zsinór nélkül, vagy – folytatja még egy szép hasonlattal – mint egy igen szép asszony, igen haragos természettel.”

Miután körüljárta a problémát, s saját példájával szemléltette és igazolta bevezető állításait az iskola szerepéről, befejezőként olvashatjuk szintetizáló és már közvetlenül az emberhez szóló filozófusi megállapítását: „A bölcsesség szelidítsen, ne vadítson!”

4. Az igazi esszéíró „vitatkozik önön énjével, mesél”.

a) Izgalmas, mert életszerű és ironikus hangvételű drámát vetít az olvasó elé a 20. *Bessenyei és a lelke* c. írásában. A szó szoros értelmében vitatkozik lelkével, azaz önön énjével. A lélek a stimulátor, aki az elfáradó, lusta testet írásra ösztökéli: „Kelj fel, fogj pennát, írd magyar polgártársaidnak a jó erkölcsökről.” A lélek még programot is ad, előírja a témát és az írói feladatot: „Szép oktatással az emberi vadságot, tudatlanságot, kegyetlenséget fogyasztani, . . . szép lelkeket és emberi szíveket formálni.” A test azonban nehezen ért, kifogása számtalan: „be alhatnám . . . magyarul tisztábban . . .” Egyébként is úgy véli, hogy semmi értelme az írásnak, mivel azt tapasztalta, hogy az olvasástól nem javulnak meg az emberek, ráadásul igen kevesen olvasnak, a butaság és a fanatizmus még ma is gyilkol. Mi értelme van tehát? A lélek azonban meggyőzi, sőt próbára készíti – (lám, még verset is tud írni: hosszú betétvers) – s rábeszéli, hogy írjon a „maga nemzetéről, tárja olvasói elé annak múltját, hogy javíthasson a jelen állapotokon. Hívja fel a figyelmet az anyanyelv használatának fontosságára és hirdesse a tolerancia szükségességét hatalmi és vallási téren egyaránt. A *diológus* a lélek szavaival zárul, ám utolsó mondataiban már Bessenyei – és olvasója is – belátta a lélek igazát és meggyőzetet: ez a század nem az alvás ideje, dolgozni kell, hogy világosodjunk.

b) Amikor pedig így kezdi a 7. *Vér, tűz* c. írását: „Azt álmodtam egyszer . . .” – már benne is van a mesélésben. Igaz, hogy nem népmesét ír le, hanem álmot, a saját álmát. „Én megírom a magam álmát, gondold hozzá a magadét.” Szép hasonlattal – a nyugalomban szépen égő és világító gyertya, amely gyorsan mozgatva kialszik – illusztrálja az írásra alkalmas lelkiállapotot. Ám a szerző már tudja, hogy nem ilyen egyszerű a dolog: „Ez nagy kérdés . . . álmodjunk tovább.” Befejezőként leleplezi önmagát: csak azért választotta ezt az *álom-elmésítés* formát, mert ez a téma, vagyis a lélekről való okoskodás még nagyon bizonytalan dolog, egyelőre csak „olyan, mint az álom”.

5. Az igazi esszéíró „minden álarcot kipróbál, minden magatartást megkísérel, hogy beszédre, véleményre, helyeslésre vagy akár ellentmondásra készítse olvasóját”.

a) „Melyik a legjobb törvény?” Erre a fontos kérdésre keresi a választ a 24. *Milyen jó lehet az ember által szereztetett törvény, vagy uralkodás módja* c. írásában. Bevezetesként általános tételeket hangoztat az emberek különbözőségéről, eltérő vágyaikról. Úgy látja, ahány ember, annyiféle vágy, igény, szinte végtelen labirintus az a terület, hogy lehet hát mindenkinek megfelelő, jó törvényeket alkotni. Hiszen maga az élet is ellentmondásos: öröm és kín vegyesen, akárcsak a szerlelem.

Az általános moralizálás után úgy érzi, közvetlenebb, életszerű magyarázatra, szemléletesebb indoklásra van szükség, hogy az olvasó egyrészt megérthesse, hogyan jött létre a törvény, másrészt maga dönthesse el, mi lett a jó törvényekből a hatalmasok kezén. Ezért állítja írása tengelyébe a Jankó és Istók *vitáját*, ő maga a példabeszéd mögül, *narrátorként* irányítja az olvasó figyelmét. A jó törvény és a vele való visszaélés ellentmondásainak felfedeztetésével juttatja el az olvasót az általa végül megfogalmazott konklúzió helyeslésére: a kisemberek fennakadnak a törvények hálóján, a hatalmasok nem. (Rokon ez a felfogás Villon: *Diomedes* című versének alapgondolatával: akit csak kis csónak repít préda után a vízen, az becselen kalóz, akit hajóhad, az dicső császár.) Írása befejező részében

Bessenyei ismét kérdez: „Mikor volt hát az emberi nemzetnek több baja? akkor-é, míg csak természet-től oktattatott, vagy akkor, mikor aztán ezer vallást s törvényt csinált?” A kérdésre már nem ad ismételt választ: egész cikke sugallta azt. Az olvasó feladata csak ennyi: „Gondolkozz ezen, s messze fogsz menni.”

b) Ha olyan nehéz témába kezd, ahol úgy érzi, hogy *mese, példabeszéd* és egyéb írói fogások sem elegendők arra, hogy olvasóit megdöbbenste, mozdulatra készítse, akkor keményebb eszközöktől sem riad vissza. Ha kell tehát – ahogy maga bevallja – „garázdálkodik” is. Ezt figyelhetjük meg a kötet legrövidebb 39. *Penna-csata* című írásában, ahol a magyar kritikai élet megteremtéséért száll síkra, hogy végre meginduljon a „szép elmélkedés”. Ezért a rendkívüli, az irodalomfejlődés érdekében elengedhetetlenül fontos ügyben a *provokáció* módszeréhez folyamodik: „Ah, bárcsak elérhetném . . . , hogy tíz vagy húsz megsértett magyar író ellenem támadna.” Jól tudja, hogy ezzel megindulhatna a kritikai élet, s ezáltal „a tudomány és a magyarság épülne”. Felszólítja tehát a magyar írókat: „Támadjatok reám pennával, magyar könyvekkel!” (Erre a felkiáltójelre külön oda kell figyelnünk: Bessenyei nagyon ritkán, még felszólító mondataiban sem mindig használja ezt az írásjelet. Úgy érzem, most sem a „támadjatok reám” felszólítás, sokkal inkább a „magyar könyvekkel” kiemelése érdekében tette ki.) Provokációja okát befejezőként ismételtelen hangsúlyozza: hogy író társai megcáfolják, ahhoz „több elmével, magyarsággal” kell írniuk, mint ő tette. S ez csak a magyar irodalomnak szolgálhat.

6. „A jó esszéista: társaslény, az élet és a könyv összekapcsolója.”

a) Bessenyei közvetítő, az életet és az alkotást, az író társakat és az irodalomfejlődést összekapcsoló híd szerepéről *A holmi* számos cikke tanúskodik. Ennek legjobb példája a 33. *Gyöngyösi vagy magyar verselés* című írása, melyben nemcsak Gyöngyösit értékeli, de elvégzi Orczy és Teleki Ádám műveinek – az általa érvényesnek ítélt korabeli írói színvonalhoz viszonyított – minősítését is. Irodalmi ítéletei határozottak és szellemesek. Gyöngyösit egyértelműen a legjobbknak tartja, mivel olvasásakor „édes álmélkodást és mosolygó örömet” érzünk. Gyöngyösi ürügyén a saját koráról tud közvetett véleményt mondani: „Kár, hogy a mi időnkben nem élhet!”. Nyilván kedvező hatást gyakorolna a kortárs-irodalomra egy Gyöngyösi színvonalú stílusművész. (Ismeretes, hogy Bessenyei a kortárs Báróczi-ról nem kíván tudomást venni.) Nem fukarkodik viszont Orczy dicséretével. Úgy érzi, hogy a rangidős Orczy „a négy vers sarkalásnak szabad módjával mindnyájukat” meghaladta. Teleki Ádám Cidfordítását pedig – hibái ellenére – az eddigi legjobb fordításnak tartja. És ezek után, az eddig idézettek mellé a saját verselését is felsorakoztatja: az *Ágás tragédiájából* vett eredeti szövegét közli, amelyet „fordításán kívül, csupa magyar nyelvből” írt, s szerényen úgy érzi, hogy sorai nem rosszabbak a korábban dicsérteknél.

Irodalmi áttekintése és összegező számvetése alapján a magyar verselés egészének fejlődésére következtet, és optimistán úgy véli, hogy ha több lesz a „nagy elme”, a magyar líra is képes lesz „azt magyarítani, amit az angulus és francia”. Neki nincs is ennél nagyobb kívánsága. Egyéni meggyőződése tehát itt is általános érvényűvé: a magyar nemzeti irodalom érdekében végzett szolgálattá lényegül.

b) Az élet és irodalom, a filozofikus gondolat és az emberi tapasztalás kiváló összekapcsolójának mutatkozik Bessenyei a 35. *Marcus Aurélius* című írásában is. Mint általában, most is a gyakorlat és a tapasztalat mérlegére teszi az olvasott művet. Gondolat és valóság ellentmondásának felfedezésével mutat rá a császári elmélkedés hibáira. „Könnyű írni, de nehéz cselekedni” – tételből kiindulva bírálja azt a felfogást, miszerint a lélek közömbös maradhat a test bajai iránt. Természetes érzékkel, s nem kis iróniával veti alá Aurélius elméletét a gyakorlat próbájának: „Ha amikor Aurélius gondolatait a szaggatott testben való léleknek csendességéről írta, háta mellé kerülve ököllel, egész erőből őt pofon vágtam volna, ezeret teszek egyre, elfelejtette volna mély lelkének csendességét.” Bírálja tehát Aurélius filozófiáját, mivel úgy érzi, nem lehet a rossz tetteket kizárólag az emberi természet gyengeségeiből magyarítani, és ezért felmenteni a bűnöst. Bessenyei azonban nem azért vitatkozik, hogy részlet-problémák miatt az egész alkotást elvesse. Kritikai megjegyzéseivel is olvasói érdeklődését akarja felkelteni Aurélius, az „igen nagy ember” és mély filozófus iránt. Ezt bizonyítja a fejezet záró-felszólítása is: „Olvasd, s ezt (ti. Aurélius nagyságát) tapasztalni fogod.”

Hasonló esszéista magatartást tükröznek a 15. *Régi magyarság* és a 28. *Magyar írás módja* című írások is.

7. A jó esszéista . . . „moralista, de nem prédikál, nem erőszakoskodik”.

Már az eddigi szembesítések során is számos teljesen szabályos megfeleléssel találkozhattunk, szinte úgy tetszik, mintha Gyergyai Albert az ideális esszéíró tulajdonságainak összegezésekor a Bessenyei-

gyakorlatot is figyelembe vette volna. Jelen tételnél megint csak ez juthatna eszünkbe, hiszen ha valaki, akkor Bessenyei az, aki példászerűen úgy moralizál, hogy még véletlenül se érezhesse azt az olvasó prédikációnak. Az erőszakoskodás pedig ugyancsak távol áll természetétől.

a) A fenti állítások bizonyítékait a 2. *Született tudomány vagy idea innata* és a 3. *Lélek és test* című írásainak módszeréből és szövegéből olvashatjuk ki a leghatározottabban. Bessenyei mindkét cikkében szinte csak felteszi a kérdéseket, szemléletesen körüljárja és érzékelhetővé teszi az olvasó számára a probléma megértését. Természetesen a saját álláspontját is közli, hogy ti. ő személy szerint nem hihet az idea innatában, ám ki-ki maga döntse el, hogy vélekedjék erről a tételről, ő „szabadon hagyja” az olvasót „a dologról való ítéletében”.

A lélek és test viszonyáról szólva pedig még saját tapasztalatait is csak „félve, tapogatva” meri közreadni, jobb lenne, ha a tények ismeretében az olvasó tenne magának „önön értelme szerinti ítéletet”. Bessenyei is tudatában van annak a ténynek, hogy előtte ilyen problémákról magyarul sohasem írtak, ezért kénytelen ő „szókat csinálni”, megalkotni az idegen filozófiai terminus technicusok magyar nevét. (A 4. *Örök test, materia univer* című írás lábjegyzeteiben olvashatjuk vonatkozó kísérleteit.) Hogy mennyire távol áll tőle az a szándék, hogy véleményét az olvasóra kényszerítse, mi sem mutatja jobban, mint az itt idézett néhány mondatkezdő stílusfordulat: pl. „Egy tudóstól hallottam...” vagy „erre mások azt felelik...” vagy „vannak, akik azt állítják” vagy „Én így vélem, te pedig nevezd amint alkalmasabbnak ítéled” stb. Az persze kétségtelen, hogy ezek a fordulatok saját témabeli határozatlanságára is fényt vetnek: ezek a kérdések számára is dilemmát jelentenek. Bíró Ferenc úgy látja, hogy Bessenyei úgy ír „mintha csak magában töprengene”, s ezt azért teheti, mert nem kell félnie a kritikától, hiszen dilemmáira „igazi megoldást a legnagyobb francia »Világtudó« kortársai sem tudtak volna nyújtani.”⁶ Szerintem éppen ezért nagyon tisztességes, sőt az ideális esszéíróhoz méltó eljárás, hogy Bessenyei nem él vissza „monopol-helyzetével”, s kinyilatkoztatás, prédikálás és erőszakoskodás helyett szerényen megosztja olvasóival gondjait.

Hasonló írói szemléletnek lehetünk tanúi a 8. *Bölcsességek köve avagy Lapis Philosoph* és 23. *Lehet-e aranyat csinálni* című írásaiban is. Ez utóbbinak mindössze egyetlen mondatát idézem az eddigiek bizonyítására: „... sem aranyat nem lehet csinálni, sem mást azért üldözni, gyűlölni, hogy nem hiheti azt bizonyosság nélkül, amit én.”

8. Az igazi esszéíró „mindig az életből indul ki”.

Ennek a feltételnek pedig már természeténél fogva is kiválóan megfelel Bessenyei. Ő, aki nem az iskola kényszeréből, de szabad akaratából, tudatos önműveléssel, felnőtt fejjel ismerte meg a tudományos gondolkodást, nem is tud más lenni, mint életszerű. Személyes és olvasmányélményeit minden esetben – a korabeli filozófusok módján – a természet és a tapasztalat mérlegére teszi.

a) Ezt láthatjuk akkor is, amikor például a 9. *Szokás* című írásában a régi ostoba és vad viselkedési formákat szembesíti a korabeli szokásokkal. Elismeri, hogy a szokások és az erkölcsi normák az idővel együtt változnak, de úgy véli, hogy ezeknek az emberi értelmesség fejlődésével együtt javulniuk kellene. Sajnálattal tapasztalja, hogy bár sok régi szokást elhagytunk már (s erre számtalan szemléletes példát hoz), ugyanakkor néhány régi jó szokást, így a megszólítások egyszerűségét is éppen most kezdjük rosszabbra cserélni. S itt a korabeli címekről, rangokról, titulusokról és nyakatekert megszólítási formulákról mond szellemes, elmarasztaló véleményt. Rossz szokásainkat el lehetne hagynunk, hiszen emberi gyengeségeink szülöttai, – zárja Bessenyei az életből kiinduló és annak értelmesebb tételét szolgáló cikkét.

b) Hasonlóan kortárs-probléma, mégpedig a XVIII. századi Magyarország egyik legfontosabb kérdése készíti a 16. *Köznép* című esszé megírására. Jól tudjuk, messze még az idő, amikor a feudalizmus osztályellentéteinek történelmileg szükségszerű és szabályos megoldására sor kerülhet. Ebben a témában Bessenyei sem tudja megelőzni korát. De amit tesz (még ha mai, bölcs fejjel mindössze felületi kezelésnek ítéljük is), az tisztességesebb, mint osztálya nagy többségének magatartása. Bessenyei ugyanis a látott és tapasztalt tényekből indul ki, s ezeket a tényeket filozófus módján a bon sens szerint értékeli. Ezért juthat el annak a belátásáig, hogy „minden nemesi família paraszti sorsból emelkedett ki”. Ebből a felismerésből kiindulva hangsúlyozza – mégpedig az „ország jobbágyainak nevében” –, hogy mivel a parasztok viselik a terheket, ezért nem illik, sőt nem szabad őket „sem utálni, sem megvetni... sem csupa kevélységből büntetni”. Mindez persze részéről csak

⁶ BÍRÓ Ferenc: i. m. 143.

„alázatos kérés”, amellyel nemesi társaira szeretne hatni. Mindezt még az emberi lét végességének emlegetésével is igyekszik hangsúlyossá tenni: ha a nemességnek a k ö z ö s származás belátása nem elegendő ahhoz, hogy a jobbágyot embernek tekintse, akkor legalább a létből való távozás k ö z ö s sorsa készítse jobb belátásra: „földbe dugnak téged is a tafotáddal, bársonyoddal . . . , mint őt a szürrel, gubával.”

Vizsgálódásaim jellegéből nyilván következik, hogy nem célom a cikkek tartalmi elemzése, sem a Bessenyei-álláspontok tudományos kibontása. Jelen esetben sem tekintem feladatommak az író jobbágyszemléletének értelmezését, ebbeli érnyeinek és korlátainak részletezését. Bizonyos tartalmi anyagra azonban szükségem van, hiszen Bessenyei esszéíró módszere és szemlélete nyilvánvalóan csak a cikkek témáiból és stílusából bontható ki. Adott esetben is az a szándékom, hogy Bessenyeinek az az esszéírói tulajdonsága, miszerint írásaiban „az életből indul ki”, a fenti cikk mondanivalójából és szövegéből lehetőleg meggyőző módon, különösebb magyarázkodás nélkül kiderüljön.

Ennek a tételnek bizonyítására lehetne még szinte egyértelműen felhasználni a joggal híres 18. *Hczafiúság*; a vallási megosztottság miatt megszólaló Voltaire *Zaire* című drámájának eszmeiségével rokon szemléleti: 21. *Magyar kezdet*, és a szintén korabeli, aktuális problémát tárgyaló 32. *Tanitás, írás-móája* című írását.

9. Az igazi esszéíró „arra tanít, hogy harmonizáljuk különböző ismereteinket”.

Úgy érzem, hogy az esszéírói „tízparancsoltnak” egyik legfontosabb és legnehezebb pontjáról van szó: a rész és az egész viszonyáról, a darabokra bomló stúdiumok és az összefüggő világlátás kialakításának képességéről. Tanári, nevelői élethivatásnak is dicséretes célkitűzés. Ezt kell tehát az esszéírónak egyetlen cikken belül, ám ugyanakkor írásainak sorozatában is megvalósítania. Bessenyeinél – a több vonatkozó példából – kettőt emelnék ki annak bizonyítására, hogy az író rendelkezett ezzel a komplex képességgel.

a) A 14. *Belső nevelés* című írás első mondatában felveti a kérdést: „hol lehet az embert jobban nevelni, otthon-e vagy iskolában”. Bessenyei tudja, hogy ez nehéz kérdés, „bajos dolog rá hamar felelni”. Nem is sieti el a választ. Az emberi bölcsesség mibenlétét, összetevőit vizsgálja meg először, s határozottan leszögezi, hogy kétféle belső nevelést kell megkülönböztetnünk, mivel az emberi értéknek két minősége van: a tudomány és az erkölcsösség. Melyik a domináns? Bessenyei – jóllehet filozófus, vagy éppen azért? – az utóbbi javára dönt, illetve az egyeztetés, a h a r m o n i z á l á s mellett foglal állást: „A jó erkölcsöket elébe kell tenni a tudományoknak, vagy a tudományokat velük egyeztetni.” Ezért dicséri régi iskolájának – és a debreceni kollégiumnak is – főleg az erkölcsösségét. Elítéli a „divatmajmolást” és a cifrázkodást: a diákokat „frizura nélkül”. Szerinte jobban kellene „humanizálni az emberiséget”. Ebben a cikkben is bírálja a maradi oktatási módszereket, és az olyan tanárokat, akik „örökké csak könyv nélkül tanítanak recitálni”. Akiknél „szüntelen a klasszikus autorokat kell mondani, s a többi világról szó sincsen”. Őme a teljesség-vágy, az ismeretek körének szélesítésére, összekapcsolására irányuló – közvetlen Bessenyei-szöveg szerinti – kifejeződése. Az embernek, hogy felvilágosult világrépe lehessen, a *többi világról* is tudnia kell.

b) A harmonizálás igénye hatja át a 29. *Hajdani haza* című írást is, bár itt nem a tudomány és az erkölcs, hanem a nagy fejedelmek példáján a tudomány és a hatalom helyes, kívánatos kapcsolatára kívánja olvasóját rávezetni. Nagy királyainknak élete ugyanis egyaránt azt példázza, hogy azért lehettek nagyok, mert „a tudományokat szerették”, és a tudósokat tisztelték. Ebből következik: ahogy a királyokat, úgy az egyes embert is „csak a józan okoskodás, ész, bölcsesség és tudomány” tehetnek nagygyá. Bessenyei itt szinte modern közgazdászként „nemzetben” gondolkodik, az ország vagyonának gyarapítása érdekében emeli fel szavát, így teremti meg a hatalom – tudomány –, gazdagság egymást feltételező íveit, amelyek csak az osztályok és rendek kölcsönös megértésének pilléreire épülhetnek.

c) A komplex ismeretek szükségességéről szóló tételét szélesíti tovább a 46. *Mély okoskodás* című írása is, ahol már személyes jelleggel, nem a királyok és tudósok, az erény és a tudomány összefüggéseiről szól, de közvetlenül az írók felelősségének kérdését veti fel. Mi módon kell az írónak nemzetét tanítani? A válasz ismét összetett: az elméhez és a szívhez egyaránt kell szólnia. Amiben ugyanis az olvasók nem gyönyörködnek, ahhoz „közönségesen” (tehát általában) nem hajlanak. Ám nemcsak a formák és a hangnem fontosságára figyelmeztet, de stílusfegyelemre is szoktat: három levélnyi írás – „a sok szórakás”-helyett írjuk le 12 sorban „érthetőbb módon”, amit akarunk. Ugyanakkor máig

ható érvénnyel szólítja fel alkotótársait a harmonikus írói magatartás követésére: „írjatok úgy, hogy szeressenek, értsenek benneteket, s mosolyogva, könnyezve csudálkozzanak rajtatok.”

10. Az igazi esszéíró arra tanít, hogy „*iparkodjunk emberként élni*”.

Ha az előző szakmai igényt a legösszetettebbnek, akkor ez utolsót Bessenyei számára a legtermészetesebbnek kell tekintenünk. Ez a követelmény szintén a Bessenyei gyakorlatából is megfogalmazódhatott volna. *A holmiban* olvasható cikke nagy hányadára jellemző ugyanis ez a tanítás: igyekezzünk emberként élni. Hol kell elkezdeni? Az önismeret-tanulásnál.

a) Erről szól az 5. *Emberi szív* című írás, amelyben Bessenyei – miután „eleget gondolkozott az emberiség sorsán” –, arra a felismerésre jutott, hogy „az ember magának a legmélyebb könyv, hol világot, természetet ismerni tanulhat”. Ha tehát emberként akarunk élni e világon, akkor mindenkéltől önmagunkat kell megismerni: mifélek vagyunk, miért fut egyik ember a rang, másik a pénz után, miért töltjük időnket asszonyokkal vagy aranycsinálással. Ismerd meg önmagad: „mi vagy szív? mit akarsz? miért fájsz, miért örülsz? ... micsoda hát a szívnek érzése?” Csudálni kell vagy megvetéssel elfordulni a „testi embertől”. Bíró Ferenc arra hívja fel a figyelmet, hogy ez az elfordulás már egy befejezett, „egy megtett fordulatról szóló vallomás”.⁷ Számunkra pedig azért bizonyíték, mert az „emberként élni” igényhez szorosan hozzátartozik az állandó változás, a megújulás képessége, s Bessenyei erre kívánja – életének szép példáját is mintegy ösztönzéseként felmutatva – megtanítani olvasóit.

b) A méltó emberi élet magas szintű, de általánosan megfogalmazott igénye mellett számos olyan cikket is találunk *A holmiban*, ahol Bessenyei gyakorlatias programot ad fenti elveiről. Így például a 19. *A semmiben nagyok vagy kotnyelesek* című írásában szemléletes leírást, ironikus *jellemrajzot* ad azokról, akik úgy élnek, hogy lázas semmittevést színélve „maguk körül kaparásznak, keresnek”, s úgy viselkednek, „mintha minden dolognak fenekébe látnának”, – s ugyanakkor a dolgok „mások által végeztetnek el”. Ezt az embertípust nevezi Bessenyei kotnyelesnek, aki magát bölcsnek véli, de valójában „kétszínű, ostoba és hazug”. Szerencsés az ország, amelyben kevés ilyen ártalmas lény lakik, és szerencsés az az ember – újra a filozófus szól –, akinek nem kell a nap fénye: a viláosság elől a sötétbe bújni.

Íme az esszéíró tanítása: csak bölcsen érdemes, „kotnyelesen” nem szabad élni.

c) Ezt a gondolatot értelmezi tovább és gazdagítja a 31. *Font, szám, mérték, emberi tudomány* című írásában, ahol a tényleges mértékegységek szerepéből kiindulva tér át az erkölcsi, illetve a lelki dolgok „mérési” lehetőségeire. Nyilvánvalóan felismeri, hogy „ezen dolgokat nem lehet fontba tenni”. Ám egy alapvető változást mégis észre kell vennünk. Gondolataink és tetteink ugyanis nem múlnak el nyomtalanul. A mennyiség itt is minőséggé változhat: „sok szép gondolat együtt okosságot csinál. Sok jószágos cselekedet jó erkölcsű embert szül.” *Iparkodjunk tehát emberként élni: jó erkölcsben, okosan – összegezhethjük Bessenyei elveit.*

d) Ennek az esszéírói magatartásnak a meglétét igazolja a 34. *Montesquieu* című írás is, amelynek csak a témához közvetlenül kapcsolódó, az olvasóhoz szóló tanítását idézem: „Igyekezz . . . hibáidat magadból irtani, több-több tudományt szerezni, s haladni fogsz az emberi tökéletesség felé,” és a 37. *Okos magaviselet* című tanulmány, amelyben a természetes emberi viselkedést állítja példaként az olvasó elé: „ha jókedvedet érzed: örülj, vigadj . . . fordítsd hasznodra az életet, amikor lehet.” Befejezőként pedig a következők szentenciával búcsúzik: „Légy valósággal bölcs: s kövesd humoroddal a természetet.”

*

A bemutatott témák és módszer-változatok, valamint az idézett szövegek, illetve a kötet cikkeiből feltárt írói szemlélet alapján – minden elméleti összegezés és „sok szórakás” nélkül is – bizonyítottan érzem Bessenyei esszéíró voltát. *A holmi* anyagainak e tíz szakmai jellemző körüli elrendezése lehetővé tette, hogy az idézett szövegek mintegy maguk bizonyítsák: Bessenyei kötete a Gyergyai Albert által felállított követelményeknek minden vonatkozásban megfelelt. Kiderülhetett, hogy szerzőnk tudományos tájékoztatást nyújtva és szellemesen szórakoztatva volt képes egyéni meggyőződését

⁷ BIRÓ Ferenc: i. m. 132.

általános érvényűvé emelni, így még mai mércével is az igen jó képességekkel rendelkező esszéírók közé sorolható.

S ha valakinek még maradt kételye Bessenyei esszéista magatartását illetően, gondoljon a kötet zárófejezetének NB. mondatára: „Kritikus, barátom, olvastad mindezeket? Valld meg, nevetehetsz rajtam? . . . én is rajtad.” Ez a fricska sem bizonyít mást, mint hogy az esszéíró mindvégig személyes, közvetlen kapcsolatban tudott maradni az olvasóval, szellemessége kitarzott az utolsó sorokig, s ironikus mosolya még a kötet legutolsó mondataiban is megcsillant.

Bánszki István

A „népiesség”, a „népi” és a „nemzeti” fogalma Erdélyi Jánosnál 1848–49-ig

Nem lenne tanulság nélkül való, ha számba vennénk, feljegyeznénk, hogy mikor, hogyan, hányszor írta le Erdélyi János először a fenti: „népiesség”, „népi”, „nemzeti” kifejezéseket, miként válnak az eleinte még önkéntelenül szájára adódó szavak egyre jelentősebbé, gazdagabb tartalmúvá, – majd főleg kritikai írásaiban, elméleti dolgozataiban egyre tudatosabban is „terminus technicus”-hoz közelítővé. Mégis, amikor összegező áttekintésre törekszünk, megtévesztővé válhatna a szó szoros értelmében, időrend szerinti adat-felsorakoztatás éppúgy, mint ahogy azzá válhatna az is, ha minden egyes adatot számba vennénk.

Így „valamennyi” adat helyett a legjellemzőbbek számbavételére szorítkozunk. Ilyen jellemző szóhasználatnak tekinthetjük Erdélyi egyik legelső nyomtatásban megjelent írásának kifejezéseit, a *Rajzolatok* 1837-es évfolyamában szereplő cikkében.¹ Erdélyi itt egy népmondára hívja fel a figyelmet. S nem annyira maga a monda, mint a monda feljegyzéseinek körülményei látszanak számunkra tanulságosoknak. Éléményszerűen beszámol arról, hogy miközben T. faluban járt, a környéken sétálgatva egy kastélyra figyelt fel, amelyet így fest le: „A kőfalon rések törődtek, körül pedig vadcsipkék nőttek fel, mikről mint bogycsók, fejelelnek a rongyok, melyekben a *bárgyú köznép* mentőszereket hányt el, betegségek távolítására”. A kiragadott idézet is érzékeltetheti, hogy a „*bárgyú köznép*” „*bárgyú*” jelzője „*babonás*” értelemben szerepel. Erdélyi megjeleníti ennek a *babonás köznépnek* egy képviselőjét, egy éppen ott falatozó falubelit, – a címadó: *A jövevény* című népmonda elmesélőjét. Így állítja szemünk elé ezt a „*népfit*” a már értelmiségivé vált, volt jobbágy-ivadék, Erdélyi: „. . . beszélt ő, mert a tudomás eleven vala lelkében; *én hallgatám, mint egy papot, ki az egyszerű természet nyelvén* szólal meg.” Ez, – a szóhasználatban is prédikatori, szinte „vallásos tisztelet” a *köznép* képviselőjével szemben, majd annak minden ősi, beidegzett mozdulatával szemben, amely testet ölt a mesélés módjának, s a mesélő egyszerű bölcsességre valló, rövid élettörténetének gondos feljegyzésében, *szó szerinti* megőrzésében is, – már magába rejti Erdélyi *nép*-szemléletének, „*népiesség*”-értelmezésének jó néhány alapvető vonását. De nemcsak e jellemvonásokra enged következtetni, hanem azok eredetére is.

Elsőként hangsúlyozzuk a kiemelt szavak használatánál azok *történelmi, társadalmi, politikai* tartalmi jegyeit. Ezek a jegyek adott, idézett szövegünkön belül azért is joggal hangsúlyozhatók, mert maga a történet, a „*jövevény*”-ről szóló mendemonda végül ilyen kisérszavakkal zárul: „*Ez a kastély*” (amelynek jövevényéről az elbeszélés szól). „*nagy szerencsétlenséggel jár, . . . nem mernék benne háltni, ha nekem adnák is*”. De a kastély ura a jóság példaképeként lebeg a falusiak előtt: „. . . a nagy pestisben *isten után* udvara *segite legtöbbet az ügyefogyott jobbágyokon*.”²

Tehát végül a „*jó uraság*” képe jelenik meg, a patriarkális jobbágy–úr viszony felfogása uralkodik. Ugyanakkor viszont, még ugyanezen a közleményen belül szemünkbe ötlhet a „*köznép*” megfigyelésének, méltatásának más, mélyebb *filozófiai* gyökere is. Ez a „*papként*” hallgatott szántóvető, „*ki az egyszerű természet nyelvén*” szólal meg, azt a „*természeti ember*” iránti lelkesedést is hordozza,

¹ *Rajzolatok*, 1837. (II.) 61. sz. 481–484. A *jövevény* c. népmonda.

² A közlemény befejező része.

amely Herdernél az „Urmensch” iránti nosztalgia formájában található meg,³ – de amely eredetét tekintve mélyebbre nyúlik vissza, legközvetlenebbül Rousseau: *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes* s egyéb műveire. Annak a hajdani természeti állapotnak a visszasóvárgása ez, amely a mi Bessenyieinknél, Csokonainknál nem hiányzik, – szintén a francia felvilágosodás forrásaival egyetértve.⁴ Erdélyi János esetében másodlagos jelentőségűnek látszik az, hogy számára a felsoroltak közül ki volt, ki lehetett a közvetlen forrás. Gyakorlatilag igen könnyen juthatott hasonló következtetésekre akár e szerzők ismerete nélkül is, – avagy más szerzőkön, például Voltaire-en vagy Montesquieu-n keresztül.⁵ A közös lényeg, a kiemelésre érdemes momentum csupán egyetlen: az, hogy ez, a „természeti ember”-felfogás, ez, a valamennyi ipari civilizációt élvező, már polgárosult államban nosztalgia gyanánt fellépő „természeti ember”-kultusz, a még polgárosulás előtt álló Magyarországon, miként tudatosul?⁶ Az 1840-es évek Erdélyi Jánosánál pedig így tesszük fel a kérdést: mennyiben válik ebben a vonatkozásban akarva-akaratlanul elődei pusztá követőjévé, – avagy mennyiben beszélhetünk az ő felfogásán belül önálló, (vagy részben önálló) sajátosan hazai talajból fakadó nézetekről?

Ha elsőként a történelmi, társadalmi, politikai tartalmat hangsúlyoztuk, akkor hadd tegyük most hozzá: az 1840-es évek Magyarországon ez a jelentéstani töltet természetadta módon követi demokratizálódásában, radikalizálódásában az ország történelmének, a pozsonyi országgyűlések eseményeinek légkörét. Azaz: az 1837-es *Rajzolatok*ban eszmélkedő, „kezdő” újságíró még bátoratlanabb, még kevésbé önálló, még kevésbé szókimondó stílusát, kevésbé határozott körvonalú szóhasználatát a későbbiekben egyre önállóbb, egyre bátrabb fogalmazás fogja jellemezni. Hiszen időközben vidéki házitanítóból állandó pesti lakos lesz. Elismert költővé válik, – bár versei még nem jelentek meg könyv alakban. Néhány éven belül, 1839-ben a „Jeune Hongrie” egyik legtekintélyesebb tagjának tekintik, széles körű olvasottsága, jól megalapozott, elvileg következetes állásfoglalása miatt. 1839-től a Kazinczy Gáborral együtt az elképzelt „Népbarát” (Literaturai táborozások) terve kútba esik. Ugyanekkor az időben kettejük barátsága is megszakad.⁷ T. Erdélyi Ilona alapos elemzéséből kiderül, hogy e kapcsolat felbomlása, s a lapterv meghiúsulása mögött elsősorban Kazinczy Gábor Erdélyitől eltérő személyisége, sok tekintetben felületes magatartása áll. Nem bizonyul alkalmasnak a lapszerkesztői szerepre. Ugyanekkor az időben Erdélyi pályája volt barátjától teljesen és egyre jobban eltérő irányt mutat. 1839 novemberétől már a Magyar Tudós Társaságnak is tagja. Egyre jobban odafigyelnek cikkeire, tanulmányaira, amelyek a *Rajzolatok*on kívül az *Athenaeumban*, *Társalkodóban* jelennek meg. Huszonhat éves, amikor a „maga ura” lesz. Az 1840-es év jelentős fordulatot jelent életében. Instruktorsága véget ér, leteszi vizsgáit, s Vachott Kornélia vőlegénye.⁸ Ebben az időszakban már az elhunyt Katona József hagyatékának kezelője, K. J. apja megbízásából. A *Bánk bán* 1839-es március 23-i előadása után ő méltatja a *Társalkodóban*, mondván, hogy „A mű egyetlenünk a maga nemében,

³ HERDER: *Fragmente über die neuere deutsche Litteratur-ja (1767–1768)* vö. még uő.: *Ideen zur Philosophie des Geschichts der Menschheit 1784.* gondolatai (pl. a VI. könyv VI. fejezete) A Herder-ídezetek leltőhelye: *Herders Sämtliche Werke. Herausgegeben von Bernhard Suphan. 1–XXXIII. B. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1877–1913. I. h.; Über die neuere deutsche Litteratur, Fragmente I. 131–bis Ende 1767. Zweite Auslage 2. B. 1–248. Ideen zur Philosophie der Geschichte . . . Erster Theil 13. B. 1–204. 1784 ill. ua. dritter Theil, 14. B. 1–254. 1787.*

⁴ A Tarninenes utazására, vagy Az estvére gondolunk, – például. Legalaposabban erről: SZAUDEK József: *Felvilágosodás és romantika határán*, Bp. 1970.; uő.: *A romantika útján*. 1961. 17, 29, 33, 116, 120, 122, 127, 132–137, 147, 161, 187, 297. stb. (A továbbiakban: SZAUDEK (1970) Uő.: *Az estvé és Az álom*, Bp. 1973. 73., 81, 281, 282. stb. (A továbbiakban: SZAUDEK 1961, 1970, 1973.))

⁵ Figyelemre méltó az a hatás is, amelyet a francia felvilágosodás eszméi, s különösen Rousseau, Montesquieu, Voltaire szelleme Herderre gyakorolt, amint erről Herder útinaplója vall. (*Journal meiner Reise im Jahr 1769*, Reclam, 1972.) E művében Rousseau-t említi legtöbbször (tizenhatszor: I. 29, 31, . . . 141.); igaz, 6, 27–143). Voltaire-t vagy tizenötösör idézi (6, 40, . . . valamint: 145–147.).

⁶ SÖTÉR István: hívja fel a figyelmet erre a rendkívül fontos mozzanatra. Vö. *Eötvös-monográfia*, Bp. 1953., – 1967. 76–78, 82, 260–267.

⁷ T. ERDÉLYI Ilona: 1965. uő.: id. monográfia, kézirat, IV. fejezet; VI. fejezet valamint. *Fontes I. 6–54., 364–480. E. J. családi viszonyainak, életkörülményeinek változására vonatkozólag: Fontes I. (67–489. I. 29, 488, 384, 471.)*

⁸ *Fontes I. (67–111, 130–131. 132–133, 489. I.; T. ERDÉLYI Ilona: id. monográfia VI. fejezet.*

legalább ha komoly színdarabokra kerül a szó, van mit felhozni". Felháborodva teszi hozzá: „... nincs benne a magyar költészet kézikönyvében! – Katona József sem történetileg sem kritikailag nincs a közönség elé vezetve. . . . A méltánylás sírjában érte, . . .”⁹ Ez már az az Erdélyi, aki a „magyar literaria historia” hiányait kéri számon, s lépéseket tesz hogy azt a Katona Józsefet, akit „névérül is alig ösmérnek”, akit élő fiatal írónak vél az előadást megtekintő közönség halála után húsz évvel, – méltó módon, legalább az életére vonatkozó adatok összegyűjtésével tiszteljük meg. Mindehhez kivívott irodalmi tekintélye ad alapot. Ezt a tekintélyt, az irodalmi életben és társadalomban is kiharcolt rangot nem előjognak, hanem saját szorgalmának, kitartásának köszönheti. A hajdani kiskapusi jobbágyfiúból, pataki diákból, berzétei nevelőből egyre jelentékenyebb közéleti személyiség lesz. 1841-ben már a majdani *Regelő Pesti Divatlap* szerkesztői szerepére készül. Saját versei mellett nemcsak éles hangú kritikusként mutatkozik be – ahogyan Bezeredy Gergely 1836-os verseskötetéről írt bírálata szemlélteti,¹⁰ hanem német és francia fordításai mellett a népdalokkal, népköltéssel kapcsolatos elgondolásainak felelevenítésével is. Erről tanúskodik a *Finnország népköltészetéről* írott cikke,¹¹ de a *Lavotta életrajza* című közleménye és egyéb, a magyar népzeneről, táncról, költészetéről – Herder módjára egyaránt és elválaszthatatlannak tekintett, közös nemzeti kincsről – írott tanulmányai, széljegyzetei, majd az *Úti képekben* kifejtett gondolatai.¹²

Ebben az időben a pesti irodalmi élet szervezkedő új nemzedékének vezéregyéniségei közé tartozik már. Baráti körében Garay János, Székács József, Kovács Sebestyén, s főként a Vachott testvérek (s már rokonok) révén is a Kossuth család is szerepel. Egressy Gábor, az ünnepezt színész, Barabás, Ligeti, Kovács Mihály festők, s a fiatal írók közül Adorján Boldizsár, Szakál Lajos, Sárosi Gyula személyes ismerősei, részben levelezőpartnerei.¹³ S az irodalmi, társadalmi sikereknél is jelentősebb az a tény, hogy nem csupán megszólaldukt, elvekké érett esztétikai felfogással rendelkezik, hanem e küzdelem során teherbíró, határozott, öntudatos jellemmé is acélozódtak. Ezt bizonyítja az, hogy amikor a kezdeti boldog, magánéleti harmóniát rövid időn belül családi tragédiák sora váltja fel: fiatal felesége, majd kislánya, s édesanyja egymásután meghalnak, s néhány éven belül teljesen magánossá válik,¹⁴ – mindennek ellenére mindezek a legerősebb személyiséget is könnyen megroppantó katasztrófák önmagába roskadás helyett fölfokozott tevékenységhez, munkalázhoz, alkotói, szervezői aktivitáshoz vezetnek.

⁹E. J.: *Literaturai óvásul, Társalkodó*, 1840 (II.) 244. valamint: Katona József Bánk bán előadása, *Társalkodó*, 1840 (I.) 136.

¹⁰Rajzolatok, 1837. (II.) 55. sz. 436–438. *Literatúra-rovat*; Hasonló szerepű az Emlény-bírálat, RPD 1842 (I.) 100. sz. 1178–1181.

¹¹RPDL 1842 (I.) 23. sz. 183–184.

¹²*Lavotta életrajza*, RPD 1842 (I.) 32. sz.–33. sz. 349–350, 261–263. Egy pár korszerű szó nemzeti zenénk ügyében, RPD 1844. (I.) 16. sz. 251–253. *Úti képek – 1842 –*, RPD 1843. (II.) 21, 22, 29, 38, 42, 49. sz. 641–648, 682–684, 682–689, 897–909, 1187–1193, 1317–1323, 1539–1545.

¹³T. ERDÉLYI Ilona: E. J. monográfia, *Az író és az ember 1841 és 1844 között* c. fejezet.

¹⁴Beszéljenek az adatok: 1841. II. 24. esküvő; 1842. II. 3. gyermeke születése; 1842. II. 15. felesége halála; 1843. kislánya hal meg. Vö. T. ERDÉLYI Ilona, *monográfia* i. h.; Fontes. I. 209–210. Maga Erdélyi János ennyit ír családi tragédiáiról: „... álljon itt néhány szó nem panaszul, de adatul az én viszontagságos életemhez. Igen tudod, hogy férj és atya is valék már; és most többé egyik sem vagyok. Megházasodtam 1841. mart. 24., eltemettem nőmet 1842. mart. 16kán, gyermekem, egy igen szép kis lányka, e folyó hó 9kán halt meg Berzétén, Gömör Vármegyében, hol keresztanyjánál vala dajkjával együtt. *Ott állok az életben, hol csak öregek szoktak állani, miután övéiket eltemették.* Isten látja lelkem, hogy *azt a philiszteri nyugalmat soha sem óhajtottam, de még is szeretém vala, ha nem megyek által ennyi hányatáson. E három évben, mióta megházasodtam, annyszor kelle másképp rendezni dolgaimat, mint férj, mint özvegy apa, s mint egyik sem jelenleg. Most úgy tetszik, egyedül a barátság karjai azok mellyek engem leginkább boldogíthatnak, mert szeretni sem kedvem, sem időm; azonban igazán megvallva, félek is már; nem vállalnám a csapások még egy új lehetőségét semmiért.* Most én már semmit sem vesztetek többé. – Jövő ápril elején, . . . utazni megyek külföldre. Olasz, Francia, Angol, Németország utazási célom.” (E. J. – Krizbay Miklóshoz, Pest, febr. 21. 1841/1844). – Fontes I. 210–433. l.) A nem mindennapi tragédia-sorozat előadásmódja önmagában vallhat már a lelkiekről, s a jellemről, mely benne megnyilatkozik.

Hogy változott, miként formálódott írásaiban a „népi” és „nemzeti” fogalma, a használt szavak értelme mindezen események között?

„A pogány *őskor óta* mostani időkig a finnek oly *sajátságos és eredeti bélyegű népköltéssel* bírtak, mely valóban közfigyelmet érdemel annyival inkább, mivel *tán egyedül néptörzs* mutathat elé minden ágból, *őskori nagyszerű nemzeti költészetet*, mely *nemcsak szépsége*, hanem *eredeti- és nemzetisége* tekintetéből is *más fajok költészetével, egy Ossiánnal állandóul mérkőzhetik*” – írja például 1842-ben, a finn népköltészet kapcsán.¹⁵ Ebből kiderülhet, hogy a *népiesség*, a *népköltészet Erdélyinél* nemcsak az eddig említett *történelmi*, illetve felvilágosodástól kelteződő filozófiai tartalmakat hordozza, hanem a „*nemzetiség*, a *szépség*, *eredetiség*” jegyeivel is egybeötöződik, s mindez sajátos *történetfilozófiai*, egyben *irodalomtörténeti* koncepciót is jelez.

„... *életfrissességét elvesztett adat mind az mit történeteinkből a költő általvehet, s a leg-ragyogóbb phantasia is csak kevéssé fog velök boldogulni legalább nem biztos boldogulása, mert nincsenek felbalzsamozva a népies ízlés kereteivel, nincsenek körül zománcozva a költőiség fénye és kódéval, nincsenek hitelesítve krónikailag, pedig ez kellene. . .*”

„*Még csak egy népszerű történetírónk sincs, pedig a nemzetnek mindennél előbb kellene tudni magáról; tudni kellene mi volt ez a haza a népek sorsában.*”¹⁶ (1844) Ezek a *Történeteink költőisége* című tanulmányból vett sorok felvillanthatják azokat az alapfogalmakat illető tisztázatlanságokat, amelyeket pontosabban meg kell világítanunk, ha Erdélyi „népi”, „nemzeti” kifejezéseink 1840-es évekbeli jelentését érteni próbáljuk. Az említett szavak s a kiemelt szóhasználat értelmezéséhez mai, marxista történettudományunk kutatásai nyújtanak segítséget. A magyar történettudomány kialakulásának folyamatában is fordulatként tartják számon Erdélyi János 1842-es *Népköltészetéről* tartott előadását. Ez a nagy hatású és máráltalunk is megemlített beszéd történettudományi szempontból „*fordulat a népiesség és a hazai történetírás viszonyában*. E kapcsolat elmélyülése, sőt szerves összeforrása előtt nyílnak új lehetőségek”.¹⁷

R. Várkonyi Ágnes erről az oldalról világítja meg Erdélyi *népiesség*-felfogását, s ennek kapcsán hivatkozik az 1842-es előadás „*költői szárnyalású zárszavai*”-ra, a „*tanulni a népet, az életet, beállni a tengerbe . . .*” jelentésére. Úgy látja, hogy ezek a szavak, s maga az Erdélyi által képviselt álláspont „*különösen fontos két területen*”. Az egyik az az előadásban bennefoglalt nézet, mely szerint (R. Várkonyi Ágnes idézve):

„*ami népi, azt, a maga eredetiségében kell elfogadni, bírálat nélkül, „mint kész kincset”, igazításra, szépítésre nem szorulótt.*”

A másik:

„... *a népi művelődés területe. Itt a nép által előállított normák legyenek mérvadók* – csendül ki az előadás végkonklúziója. Nincs rászorolva számára idegen osztály elavult műveltségi kontőrsére, sem arra, hogy átszabjanak rá ősi ruhadarabokat: *Erdélyi . . . az erős demokratikus áramlat sodrában áll, . . .*”¹⁸ A továbbiakban R. Várkonyi Ágnes lefordítja mindezt a „*társadalomtörténeti tájékozódás nyelvére*” s joggal úgy értelmezi, hogy e felfogás szerint tehát „*a néphagyomány úgy tökéletes, ahogy ránk maradt, *historiai magva úgy igaz, ahogy a nép megőrizte* azt. Történeti műveltségének pedig önmagából kell kifejlődni*”. Igazat kell adnunk neki e következtetések levonásában. S nem kevésbé abban, hogy mindez „*A nagy igazságok mellett . . . súlyos tévedéseket és buktatókat is rejt magában*”. Hiszen „*ha végleg kizárja létjogosultságát az önkényes igazításoknak, átírásoknak, kompiliációknak, egyben a kritikai elemzés előtt is bezárja az ajtót*”. Hozzátennénk (azaz most már összegeznénk csupán az általa alaposan alátámasztott tények témánkra vonatkozó tanulságait), ezzel: a kritikai elemzés előtt bezárt ajtókkal, gyakorlatilag a *tudományos történetírás előtt is bezárja az ajtót*. Nem veszi figyelembe azt az – 1840-es években még csak felcseperedő, leendő történésznezmedék¹⁹ számára – evidens

¹⁵ Finnország népköltészete, RPD L 1842. (II. 23. sz.) 183. l. vö. még SZONTÁGH Gusztáv: Kisz. T. Évk. III. (1842.) 1841–42. 345–393. l.

¹⁶ E. J.: Történeteink költőisége, RPD L 1844. (I.) 2. sz. 24–26. 1.

¹⁷ R. VÁRKONYI Ágnes: 1973./II. 2–4. fejezet. Ezen belül az idézet helye: 139–140.

¹⁸ R. VÁRKONYI Á. (1973/II.) i. m. (139.)

¹⁹ R. VÁRKONYI Á. (1973./II.) Népiesség és történettudomány c. fejezet 111–163. – különösen: a Történetek a népiesség vonzáskörében 141–143. Vö. A Magyar Népköltészeti gyűjtemény létrejöttével kapcsolatos kézirat anyag (MTA kéziratár); Erdélyi Tár; ill. T. ERDÉLYI Ilona: A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története MKvszle 1974 (1–2.) 55–78. Fontes II.

tényt, amelyet Acsády Ignác így fogalmazott meg: „az elnyomott osztályoknak nincsenek történetíróik.” „Csak tudatos történetírói munka állíthatja össze a nép történetét az általa megőrzött töredékekből. Mint Franciaországban Thierry.”²⁰ Mint már a *Történeteink költőisége* (1844) című tanulmány kiemelt részlete, s a *Népköltészet*ről tartott előadása (1842) több ízben idézett mondatai szemléltethették, Erdélyi János éppen ezen a ponton követett el vétségeket. Olyan vétségeket, amelyeknek okai nem annyira saját személyében, mint inkább kora tudományágainak fejletlenségeiben rejlenek. Erdélyi János több leendő tudományág (társadalmi tudományág) bölcsőjénél áll, s több tudományág számára ad nagybecsű anyagot. S valamennyi tudományág esetében (itt elsősorban az etnográfia, zenetudomány, történettudomány, s végül, de nem utolsósorban az irodalomtudományra gondolunk), – éppen a kiemelt „népi” és „nemzeti” fogalmak korabeli jelentése, illetve a „népiesség” értelmezése bizonyul kulcsfontosságúnak.

Erdélyi János 1840-es évekbeli (s már az 1837-es közleményeiből kiolvasható) szóhasználatában a kérdéses szavak tehát főként azért készítenek tüzetes vizsgálatra, mert jelentésükben (például az inkriminált „népies”, „nemzeti” kifejezések jelentésében) a később differenciálódó *etnográfiai, történettudományi* – illetve „esztétikai”: ma már az *irodalomtudományos* kezdeteknek nevezhetjük – vonatkozás még (joggal) egybeolvad.

Etnográfiai (és feltehetően népzene-kutatási és népköltészeti) vonalon is csak elismerés illetheti azt a rendkívül helyes törekvést, mely szerint az „életfrissességét” el nem vesztett adatok megőrzését tekinti céljának. Ebből a szempontból egyértelműen haladó szellemű, mintegy önkéntelenül jövőbelátó az a meglátás, mely szerint az „írászatlan nép nyelvén és nyelve által” előállított szöveget, zenét, – s a kettő együttesét azonos mód, minden változtatás, szépítés nélkül kell rögzíteni. Erdélyi Jánosnak ezt az alig felbecsülhető értékű tevékenységét méltatta és méltatja joggal az irodalomtudomány részéről Sötér István és Lukácsy Sándor, T. Erdélyi Ilona, – s a zenetudomány felől pedig nem kisebb tekintélyek, mint Kodály Zoltán, Bartók Béla, s legutóbb Szabolcsi Bence.²¹ Szándékosan nem emlékezünk meg itt és most a legkézenfekvőbb néprajzi vonatkozásokról. Lényegesebb e pillanatban az, hogy amilyen egyértelműen értékes e vázolt „szépítés nélküli” megőrzés a felsorolt tudományágak szempontjából, éppannyira kétségbevonható értékű mindez például a történettudomány szemszögéből.

„... a nép különböző minőségű történelmi emlékeket, tendenciákat, indulatokat őriz. Mozaikdarabokat, töredékeket több eltűnt évszázadból. Összekeverve, elvegyítve a sajátot minden egyébvel, a nemes anyagot sokféle hordalékkal. Csak értő kéz, kritikus szem tudja szétválasztani. Ehhez pedig az ismeretbeli és elméleti képzettség magas szintjére van szükség. ... a nép mint kollektíva nem hoz létre önálló egységes történetiszemléletet.”²²

Ez, a mai, marxista történettudományi megítélés nem lehet közömbös számunkra, amikor ugyanezeknek a kifejezéseknek pontosabb „esztétikai” illetve leendő irodalomtudományi tartalmát, használatosságát próbáljuk körülhatárolni. Az eddig említett tudományágak közül a legutóbb kiemelt *történettudomány* és az *irodalomtudomány* – főként, ha a történelmi materializmus alapjairól indulunk ki –, a legkevésbé sem választható szét. Szoros összefonódottságuk (s itt magától értetődőnek véve nem is említjük külön a mindenkori *irodalomkritika, irodalomtörténet* és *irodalomtudomány* természetadta egybeforrtságát) az 1840-es években még a szokottnál is nagyobb figyelmet érdemel. Nemcsak azért, mert az „esztétika” még egyetemesnek tekintett és filozófiai fogantatású diszciplínaként kezelt egységéből éppen ebben az időszakban válnak ki és kezdenek szakszerű művelőkre találni a művészetek különböző ágazatokra bomló tudományai, – elsők közt a művészettörténet,²³ hanem azért is, mert

²⁰ R. VÁRKONYI Á. (1973./II.) 139–140.

²¹ SÖTÉR 1963. Párhuzamosságok Kelet-Európa irodalmaival és a magyar zenével. (41–49.) LUKÁCSY Sándor: i. m. (Muzsika) 1961. 8. sz. 22–31.; SZABOLCSI Bence: Vers és dallam KODÁLY Zoltán: Visszatekintés I–II. Sajtó alá rendezte: BÓNIS Ferenc, Bp. 1964. I. 81, 187. stb. BARTÓK Béla: Összegyűjtött írásai, – Közreadta: Szöllösy András, Bp. 1966. 751–52; 579, 609, 760, 605, 758. stb.

²² R. VÁRKONYI Á. (1973./II.) 139–140.

²³ A művészettörténet tudománnyá válásáról a XIX. században, ld. MAROSI Ernő: Bevezetés – A művészettörténet történetének forrásai c. szöveggyűjteményhez. Kézirat, 1974. (88–131). Az általa idézett források: Fr. Kugler; Schnaase, Rumohr, Waagen, Dehio stb. Ugyanerről bővebben, ld. SZÉLES Klára: Henszlmann Imre művészettörténeti előadásairól kritikátörténeti szempontból, ITK

éppen ebben az időszakban, az 1848/49-es forradalom érlelődésekor a *politikai, történelmi* tudat és az *irodalom* tartalma, hatékonysága a szokásosnál is elválaszthatatlanabb egységet képez. S ez az elválaszthatatlanság fokozottan vonatkozik mindarra, ami éppen az *irodalmi népiességnek* ezekhez az évekhez kötődő diadalútjára vonatkozik. A már említett demokratizálódás, radikalizálódás már a konkrét történelmi eredményeket, politikai sikereket jelentő országgyűlési szónoklatok, – avagy például Vajda Péter a példa rá: „erkölcsei beszédek” (Szarvas, 1843 őszutó, télelő)²⁴ esetében sem mentes a „művészi”, „esztétikai”, nemes értelemben vett „fogások” alkalmazásától. De fokozottan mondható ez el az irodalmi népiesség jegyében született műalkotásokról: a nép nyelvén írt, közszájon forgó versekről, szólásokról, – avagy színpadi monológok, dialógusok, esetleg eldalolt betétek, operaáriák szintén „művészi”, „esztétikai” eszközeiről. Ha a Petőfi-versekre gondolunk például, akkor magától értetődővé válhat, hogy nemcsak a *Nemzeti dal*, hanem a többi 1848-as költemény is, szinte közvetlenül „anyagi erővé” vált „a tömegekbe hatolva”, – hogy a marxizmus közismert kifejezésével éljünk. De ugyanez az iskolapélda arra is figyelmeztethet, hogy ez a tömeghatás *nem mindig* állott egyenes arányban az illető művek tényleges, időtállóan bizonyuló kritikai értékével. Még ezekben a rendkívüli időkben, még ennél a rendkívüli időket rendkívüli erővel és közvetlenséggel tükröző „népi” költőknél (pl. Petőfinél) sem.

Ez, az 1840-es éveket jellemző, a szokottnál is erősebb *esztétikai* (irodalomtudományi, kritikai), illetve *politikai* (történelmi, – elsősorban a művek hatásában megnyilvánuló) összeforrottság azért érdemel Erdélyi János esetében is külön figyelmet, mert az ő esetében sem maradt (nem maradhatott) ez a nyilvánvaló tömeghatás, – hasonlónemű visszahatás nélkül. Azaz: akarva-akaratlanul nem maradhatott mentes a közvetlen szónoki siker csábításától. Ez a legközvetlenebbül például a joggal sokat idézett 1842-es Kisfaludy Társaságbeli székfoglalónál mutatkozik. De kevésbé szembetűnő módon – jelen van a hírlapi cikkeken, sőt tanulmányokban is.

Ez, a közvetlen hatásra, népszerűsége, közérthetőségre törekvés természetesen számtalan erény, stilisztikai bravúr forrásává is lesz. Elég, ha arra hivatkozunk, hogy milyen gazdag, színes, változatos, zamatos nyelven fogalmaz (különösen az 1840-es években), s hogy milyen szemléletes, tömör, „látató”, valóban költői szárnyalású képeket alkalmaz. „Ott állunk, hogy a mesék hajnalát elűzte a komoly ész napja, s népköltészetről, minő a bárdoké, nem álmodhatni, de minek is?” – hallhatjuk például a fent említett, híres előadás egyik, jellegzetes „szónoki” kérdését, s egyben magávalragadó, szép, költői képét. Ugyanakkor azonban, akár ugyanez a példa figyelmeztethet mindennek a jellegzetességnek a másik, a kevésbé előnyös oldalára is. Arra, hogy mindaz, ami – ebben az esetben: „esztétikai”, kritikusai, irodalomszervezői népiességnek nevezhető, egyúttal a népszerűsítés értelmében is – nem feltétlen kedvez a megfogalmazások pontosságának. Pontosságnak nevezzük ebben az esetben a tudományosságra törekvést. E tekintetben kevés „ellen”-példát találunk, kevés korabeli kritikusról, irodalmi tanulmány-íróról mondhatjuk el, hogy érintetlenül hagyta, avagy alig érintette a fenti: népszerűség, közvetlen politikai, tömeghatás csábítása. Mégis, összehasonlítási alapul szolgálhat számunkra például *Henszlmann Imre*, majd a későbbiekben a tanulmányíró, kritikus *Arany János*. Az összehasonlítás annyiban is tanulságos lehet, amennyiben az említettek korabeli írásainak, (s még inkább az írások visszhangjainak) egybevetésekor tapasztalhatjuk, mennyivel szűkebbkörű olvasóközönségre számíthatott a két utóbbi, mint például Erdélyi, – nem beszélve Vahot Imre stb. egészen „szurnaliszta” jellegű, közönséghez alkalmazkodó cikkeiről. Ugyanakkor ez a szűkebbkörű olvasottság nemcsak az elterjedtség jóval szegényesebb méreteit jelentette, nemcsak a népszerűség jóval alacsonyabb fokát, – hanem legtöbb esetben, a „közvélemény” oldaláról, egyenesen a húzódozást, sokszor az ellenszenvet vívta ki.²⁵

1975. Valamint: Henszlmann-hagyaték; 2191 db. kéziratos több nyelven írt levél 1842–1888, vö. a kassai Vychodoslovenskije Múzeum alagsora, ill. ieltárkönyve. Bizonyos levelek mikrofilmjei: OSzK kéziratár.

²⁴ VAJDA Péter: Válogatott művei, Válogatta és sajtó alá rendezte: LUKÁCSY Sándor, A bevezető tanulmány FENYŐ István műve. Készült a MTA Irodalomtud. Int.-ben – Halálának 125. évfordulója emlékére, Veszprém, 1972. 202–217.

²⁵ Vö. A magyar irodalomtudomány és kritika története, készülő kötetének (1842–1849; 1849–1867/70). – Henszlmann-fejezete. Arany János kritikusai, tanulmányírói tevékenységének ezt, az „olvashatatlanságról” szóló irodalomtörténeti–szociológiai tényét közismertnek tekinthetjük.

Ez a korabeli, közönség hatásban mutatkozó és stilisztikai jellegzetességekben megnyilvánuló politikai háttér magyarázatul. bizonyos fokig „mentségül” is szolgál ahhoz, ami Erdélyi János „népi”, „nemzeti”, „népiesség” kifejezései esetében továbbra is elemezni, tisztázni való. Konkrét példákkal szemléltetve az elmondottakat, megidézzük Erdélyi János 1842-es *Uti képek* című írás-sorozatából azt a részletet, amely Békés megyei tartózkodása idején, *Gyulán* zajló beiktatási ünnepségekről szól:

„Az estvéli nagy és fényes táncmulatságot talán négy párból álló társulat kezdé meg, az úgynevezett *lakodalmassal*. . . . A körtánc ugyancsak járta; az egész békési ifjúság a Tóth Gáspár pesti szabómester egyenruhájában, a kis bőújú zekében volt öltözve. *A mulatság színe*, mint illet is, kellett is. *teljesen nemzeti vala* mindenben kivévn a hölgyek nagyobb részének -- ruháit. *De azért magyarok voltak ők és szépek, eme végadalmi kis néptengernek drága gyöngyei.*”²⁶

Természetesen egy oldott hangú úti jegyzettől eleve nem kívánhatunk pontos fogalmazást, mint ahogy nyilvánvaló módon Erdélyinek sem az volt a célja ebben az esetben, hogy a „nemzeti” jelző és a „nemzeti jelleg”, vagy akár a „magyaros jelleg”, avagy a „néptenger” szavak alkalmazásakor azoknak fogalmilag körülhatárolható leírását adja. Mindamellet az élménybeszámoló, a közvetlen, újságírói, nagyközönségnek szánt stílus hírt ad magáról az eredeti, egyéni benyomásról, – mindarról, ami abban az időszakban, pontosan 1842 tavaszán²⁷ mintegy élménybeli egyéni háttére volt Erdélyi ez időben született kritikái és elméleti jellegű fejtegetéseinek. Igaz, hogy jó néhány hónappal később, ez év novemberében, 30-án tartja meg nagy hírű *Népköltészet* előadását a Kisfaludy Társaságban. Az is való, hogy ebben az időszakban, s már a hazai körút nyomán is a nézetek változása, demokratizálása rohamos tempóban történt. Mégis, úgy véljük, hogy az önjelölt komoly rangot, tekintélyt kivívó, jobbagyszármazású Erdélyi 1840-es évekbeli *társadalmi szemléletét* illető *korlátaira* vethet fényt a már idézett *Uti képeknek*, s ezen belül akárcsak a Károlyi gróf gyulai beiktatási ünnepségeinek ez a fajta előadásmódja, amely így fest:

(Az esti, bandériumi bárról írja): „Mulatság volt ez csupán férfiakból, leginkább azon nemesekből álló, kik zászló alá egyenruhába öltözének, lóháton menendők a főispán fogadására, kíséretére, főbb megyei tisztek, sőt mágnások vegyületével is. Mulatság volt az, de *saját nemzeti dáridó*, csapongó, fesztelen, szeszélyes szabad eszem-izsom élet. Idősebb és ifjabb nemesek, ödöngve egyik, szökdelve másik, tánczoltak itt, közzé ujjantva a nótának. Hol a nóta legszebb volt, azt a részt tánczolták is, danolták is; olykor elmés ötleteket, többnyire versben, mondogattak a zene mellé. *Még most semmi a mulatság . . . majd ha itt lesz Laczi báró, . . .*”

Ez a tipikusan *nemesi* „nemzeti dáridó”, ahol eleve csak a „zászló alá egyenruhába” öltözött, „főispánt fogadó” megyei urak voltak hivatalosak, s Erdélyi valószínűleg, mint fővárosi szerkesztő és író kerülhetett be, bizonyára őszintén magával ragadta, márcsak az élmény szokatlansága miatt is. Hasonlóképpen nincs okunk elmarasztalni az úti élményeiről beszámolót akkor sem, amikor a hivatalos, szertartásos eseményeket is ily módon rögzíti:

„. . . legszebb volt, mert *lovagias, leventei, daliás* van benne, mikor a *dandár* Wenkheim Béla báró vezérlete alatt, a *főispánnak* tisztelkedett, s a lelkes hölgyet beszéddel üdvözlé, s általa viszont üdvözöltetett, legérdekesebb volt pedig a *megyei jobbagyközsegek követi kara: tisztes férfiak*, igazán a *nép vénei*, kiktől a szentírás oly jól emlékezik.”²⁸

Őrizkednünk kell attól, hogy mai szemünkkel, s a korabeli osztályellentétekre rálátva netán „megalkuvással”, vagy a nemesség iránti elfogultsággal vádoljuk az 1840-es évek Erdélyijét.²⁹ De fel kell fedeznünk az összefüggést az idézett élménybeszámoló hangvétele és a már említett, – gyakorlatilag a *nemesi* osztály érdekeit képviselő, *romantikus történelemszemlélet* között.

Közelebből: Id. NÉMETH G. Béla: Arany János, Mű és személyiség, Bp. 1970. 7–41. valamint: uő: Túrelmetlen és kősképedő félszázad, 1971. Az értekező próza a népiesség korában c. fejezet, 164–192. Aranyról: 168–171.; valamint: uő: Az el nem ért bizonyosság – Elemzések Arany lírájának első szakaszából. – Szerk.: NÉMETH G. Béla, Bp. 1972. Előszó (7–14.) – ezen belül: Föltáratlan poétikai kincsház: Arany értekező prózája, 10–12.; SZÉLES Klára: A. J. poétikai nézeteihez, ItK 1967. 630–633.; ua.: A „compositio” A. J.-nál, ItK 1971. 63–73.

²⁶E. J. Uti képek, 1842. IV. rész RPD L 1843. II. 1324. Az idézett részeket Károlyi gróf gyulai, főispáni beiktatási ünnepségéről szólnak.

²⁷T. ERDÉLYI Ilona: E. J. 1814–1845. – kéziratoss monográfia – VII. Költészet és népiesség (394–455.); ezen belül: Alföldi utazás, Uti képek cím alatt.

²⁸E. J.: Uti képek, 1842., RPD L 1843 (II.) 1319–1322. 1.

„1842-ben Erdélyi még az általános felfogás, főleg pedig a német romantika vágta kerékvágásban jelöli ki a néphagyomány történetileg legfontosabb területét az ősidőkben, a kora középkorban. A néphagyomány – állapítja meg –, a nép azon idejének emléke, mikor még nem voltak írott történetei, ebből az időből történelmi dokumentum, mert „összessége” minden szellemi nyilatkozásnak, honnan vevé a nép törvényét, vallását, történeteit s erkölcsstudományát.” Ezek a „nemzeti önismeret” forrásai, tehát a kialakuló új nemzet műveltsége innen kaphatja meg életető nedveit.”³⁰

Gyakorlatilag tehát az eredetileg, elsőnek idézett „népies ízlés kenete”, „költőiség fénye s köde”, amit ő hiányol saját jelenkora történetírásából, az egyrészt ellentmondásban áll a „krónikailag” való „hitelesítéssel”, – amit a következő mondatban kér számon; másrészt pedig elárulja azt az egyszerű és végső fokon kora tudományosságának (főleg a magyar nyelvű történetírás tudományosságának) kezdetlegességéből fakadó hiedelmet, amely egyenlőségjelet tesz a tényleges „tudományos” történetírás és a népszerűsítő jellegű és irányú történelmi elbeszélés között. Ugyanakkor mindez a tévedés, illetve differenciálás hiánya magával hozza és magába rejti az a másik, alapvető buktatót, miszerint a nép száján élő „életfrissességű adatokat” azonos mód, kritika nélkül, hű, „igazságot” tükröző, forrásértékű értesüléseknek tekinti. E felfogás szerint viszont az így felfogott „igazság” és „forrás”, – nem tudományos értékű, de még csak nem is tudományos igényű igazság és forrás; – mivel sem körül nem határolható, sem nem definiálható, tehát *nem fogalom*, a szó terminus technicus értelmében, sem pedig nem igazolható s nem áll kora tudományosságának (illetve társadalmi tudatának) színvonalán, – ugyanezen okból.

Igy tehát Erdélyi Jánosnál az 1840-es években mind a „népi” mind a „nemzeti” illetve a „nép” és „népiesség” szavak nem kezelhetők fogalomértékűekként. Ennek ellenére tagadhatatlanul rendkívül tanulságos számunkra ezeknek a kifejezéseknek a használata kritikáiban, tanulmányaiban. Egyrészt és főleg a saját életművén belül megtalálható, személyiségéből fakadó elvi egység miatt; másrészt pedig azért, mert lehet és érdemes sőt szükséges különválasztanunk mindezeket a kifejezéseket belül, az általuk hordozott jelentéseken belül mindazt, amely már saját korában, s majd a későbbiekben még világosabban néprajzi (etnográfiai); népzene-tudományi, népköltészetű érdekű – illetve, a számunkra legfontosabb: irodalomkritikai, leendő irodalomtudományi, irodalomtörténeti jelentőségű.

Széles Klára

Petőfi Svédországban

Petőfi születésének 150. évfordulója alkalmából, amikor az irodalomtörténet azt is számbavette, mi tartotta és mind a mai napig mi tartja fenn Petőfi nevét az ország határain kívül, Svédország sem maradt ki a helyzetjelentésekből, de Leffler Béla érdemes, ám ma már több mint hatvan éves tanulmányán kívül a magyar irodalomtörténészeknek nem volt mire támaszkodniuk. Ami új e tekintetben napvilágot látott, Stockholmban jelent meg 1973 végén. A tetszetős kiállítású, 114 oldalas kötet címe *Petőfi-emlékalbum (Petőfi – ett minnesalbum)*: borítóját a költő ismert dagerrotípiás arcképe díszíti, és Illyés Gyula Petőfi-életrajzának egy részletén, Weöres Sándornak a Kortársban megjelent Petőfi-emlékversén, valamint Nemes Nagy Ágnesnek az Élet és Irodalomban közölt cikkén kívül

²⁹ R. V. Á. (1973/I.) 62. „A mozgatóerőt, a megmásíthatatlan fejlődés energiaforrását, a változások motorját, az osztályharcot Thierry fedte fel. Nem minden előmunkálat nélkül. Saint-Simon már ismeri az osztályharc fogalmát. 1814-ben Thierryvel közösen adja ki azt a röpiratot, melyben a tulajdonviszonyok megváltoztatásával valósítaná meg a társadalmi békét. S ő fordítja Thierry figyelmét a középkori városok gazdaságára. S ugyanakkor az ifjú historikusokra a reveláció erejével hat az *Ivanhoe*, Walter Scott munkája, a *normannok* és *szászok* harcának romantikus története, s ennek nyomán a *népi eredetű forrásanyag* gazdagsága. Ez az anyag vezette az osztályharc felismerésére.” Tehát voltaképpen, már E. J. korában megszületett az *osztályharc* fogalma. (Vö. Aug. THIERRY: Histoire de la conquete de l'Angleterre par les Normands. Paris, 1825. I–III. k. R. V. Á. i. m. l. 47.) Ebben az időben nem áll egyedül E. J. azzal a „hiányos elméleti” felkészültséggel, amely nem vesz tudomást erről, a később oly nagy jelentőségre szert tevő alapfogalomról, az osztályharc fogalmáról, melyet *Marx–Engels*: Kommunista Kiáltványa (1847. november, London, – 1948. február), e kiáltvány szállóigévé lett mondatai tettk nevezetessé. „Minden eddigi társadalom története osztályharcok története.” i. m. Bp.

³⁰ R. VÁRKONYI Á. (1973./II.) 140.

körülbelül egy tucat Petőfi-verset tartalmaz, közöttük a *Szeptember végén*-t három különböző svéd és egy-egy norvég, német, francia és angol fordításban. Svéd részről Artur Lundkvist fogalmazza meg a modern kolléga és fegyvertárs állásfoglalását, – Lundkvist, aki hovatovább fél évszázada a svéd irodalom és költészet élvonalába tartozik s aki Petőfi eszmei radikalizmusában saját nézeteit látja visszatükröződni. Az 1848/49-es szabadságharc és Petőfi életének egymásba fonódó kronológiáját Thinsz Géza, az antológia szerkesztője foglalta össze, Petőfi svédországi irodalmi utóéletét pedig e sorok írója mutatta be egy rövid dolgozatban. Mivel az azóta eltelt évek tovább gazdagították a svéd Petőfi-képet, áttekintésünkben ezekre a jelenségekre is ki kívánunk terjeszkedni.

Leffler Béla 1912-ben megjelent dolgozata: *Petőfi Svédországban*, a kérdés lelkiismeretes és szakszerű dokumentációja, de már csak koránál fogva is módosításokra és kiegészítésekre szorul. Nem egy helyen indokolatlannak hat benne a lelkendezés, és túl sok a mennyiségeivel imponálni akaró apró adat. Másik hiányossága, hogy a Petőfi költészetétől elválaszthatatlan 1848–49-es magyar események hatását a svéd közvéleményre csupán anekdotikus jelentőségű apróságokkal érzékelteti, holott a svéd sajtóban a magyar ügy mind a fegyveres küzdelem idején, mind annak bukása után az érdeklődés homlokterében állt. A magyar szabadságharc sajtóvisszhangját elemezve Leffler nem személyesen nézte át a korabeli svéd lapokat, hanem menyasszonyát bízta meg ezzel a feladattal. Így dolgozatából az a benyomás alakul ki a magyar olvasóban, hogy a 48-as események hírei csupán egy rövid villanásnyi fényt vetettek a távoli Magyarországtól Svédországig, majd csakhamar a politikai érdektelenség homályába merültek. Még valószínűbb, hogy Leffler politikai okokból siklott el a korabeli svéd újságok cikkei fölött, melyek Magyarországon még 1912-ben is felforgatóan radikálisnak hatottak volna. A *Nya Skånska Correspondenten* c. lap 1849. május 26-i száma, melyet Leffler mégiscsak idéz, lelkes szavakban számol be a magyar felkelésről, és a *Nemzeti dal* német fordítását is idézi:

Frisch auf! Es ruft das Vaterland.
Die Zeit ist da, jetzt haltet Stand!
Ob Freiheit oder Sclavenjoch?
Das ist die Frage – wählet doch!
Drum beim Gotte der Magyaren
Schwören wir,
Länger nimmermehr geknechtet
Bleiben wir! [Stb.]

Ez az első alkalom, amikor Petőfi költészete – sajnos a költő (vagy akár csak a fordító: Zerffi) nevének említése nélkül – megjelenik a svéd nyilvánosság előtt. A verset a svéd lap cikke *Magyariska nationalsång* (magyar nemzeti dal)-ként említi, ami – miután nationalsång svédül általában egy nemzet himnuszát jelenti – hozzájárult ahhoz, hogy akik Svédországban egyáltalán olvastak Petőfiről, a *Nemzeti dal*t a magyar himnusz-ként fogják fel. Ezt a helytel-közzel még ma is tartó félreértést már kezdetben alátámasztotta a vers német címe: *National-Hymne der Magyaren*.

Az egész svéd 1849-es külpolitikai híryanagot dominálják a magyaroknak a Habsburg-ház elleni küzdelméről szóló tudósítások, melyekből csupán egyetlen idézet is rávilágít, hogy a svédek nem csupán a jólértesültség igényével követték az eseményeket, hanem felismerték a magyarok küzdelmének általános elvi jelentőségét, és a svéd belpolitikai vitában is azonnal hasznosították a belőle adódó tanulságokat. A *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1849. szept. 1-i számának „Mindennek vége?” c. vezércikkéből valók a következő sorok:

„A kocka el van vetve. A magyar dráma végkifejletéhez közeledik. Összeomlóban az utolsó bástya, mely a keleti barbárságnak ellenállt: köveit vérpatakok mossák, és az erőszak óriáskigyójának gyűrűi fonódnak a kimerült, hősi nemzet köré . . . miért harcolt e nemzet, ez a nemes, lovagias nép? Miféle eszme . . . hatotta át a parlamentet, hogy ünnepélyesen, kézfelemeléssel és lelkesen nyilvánítsa hozzájárulását a demokratikus szónok lángoló javaslatához? Amikor Kossuth odakiáltotta a magyar nemzetgyűlésnek: »A haza nevében követelem, hogy minden egyes ember, aki hazája függetlenségét szereti, s akinek keblében a magyar léleknek csupán egyetlen szikrája lakozik, teljes erejével igyekezzék részt venni a haza védelmében, gyűjtsön harcoló csapatokat és tanítsa meg őket fegyverforgásra.« – akkor miféle eszme fűtötte a nemzetgyűlést, hogy egyhangúan kinyilvánítsa jóváhagyását? Talán a hitvány önzés, haszonlesés, vagy hatalomvágy? Vajon mindez csak egyéni érdekből, egoizmusból

fakadt? Vagy csupán a szónok magával ragadó beszéde lelkesítette fel ily mértékben mindannyiukat? Nem, nem a fentemlített okok. Hanem az isteni eszme, mely öröktől fogva ott él minden szabad ember keblében; melyet elnyomni nem lehet, mert emberi ösztönünként velünk születik . . . a *hazaszeretet és szabadság eszméje*.

. . . Milliók harca volt ez az önkényuralom ellen; a szabadságé az elnyomás ellen. Ezért is kísérte az egész világ részvéte ezt a harcot; ezért ujjongtak titokban maguk az osztrákok is a magyar kardok győzelmeinek hírére. A népek felismerték e harc jelentőségét. Tudták, hogy egész Európában a népek szabadsága forog kockán, és ha az uralkodók győznek ebben a harcban, az csak növelni fogja döllyüket.

Fölismerték ezt, és most sírva állnak a magyar szabadság sírja mellett. A népek, az elnyomott népek meleg rokonszenve, milliók imái és szerencsekívánatai ellenére győztek az uralkodók. Mert mit tehettek a népek? Bajonettjeikre, e »gondolkozni nem tudó« vak eszközökre támaszkodva a zsarnokok elnyomták a népek közötti rokonszenvet, és testvériesen támogatták egymást a szabadság megsemmisítésében. Győztek, és most örömjongva nyújtanak egymásnak kezét a feldúlt magyar városok füstölgő romjain.

Svédországban pedig, akárcsak más országokban, most ujjonganak a konzervatívok. Örülnek a »rebellisek« vereségének, s örülnek, hogy »a törvényes rend« helyreállt. Mit számít ezeknek az uraknak néhány millió ember kívánsága? Mit érdeklí az arisztokratákat, hogy az orosz vagy más sas szárnya alá húzódnak, csak demokratákról, népszabadságról s effélékről ne halljanak! Hisz semmit sem gyűlölnék jobban, mint e szavakat. »Erős királyi hatalom«, és nem »szabad nép« kell nekik. A hatalom árnyékában és a kegy napsütésében érzik jól magukat. Ezen az alapon állva lenézhetik a tömegeket.

Akár a *Nya Skånska Correspondenten*ben, Petőfi neve itt sem jelenik meg közvetlenül, de a svéd lap mondataiban számos gondolatra ismerünk, melyeket nekünk, magyaroknak Petőfi fogalmazott meg végérvényesen. De míg Magyarországon ezek egy nagy költő nyelvi ereje folytán mind a mai napig megtartották frissességüket és a köztudat élő elemei, – Svédországban, legalábbis a hazaszeretetet illetően, mindjobban elveszítik aktualitásukat.

A századközép radikális eszméinek magyar megnyilatkozásai Svédországba először nem Petőfi megfogalmazásában jutottak el, hanem Kossuthéban, akinek személye a politikai történes közép-pontjában állt, s akinek neve a fenti vezércikkben kívül számtalan hírbem szerepel a korabeli svéd lapokban. 1849. máj. 11-én az *Aftonbladet* bécsi tudósításában, mely a hátráló osztrák csapatok hangulatáról számol be, nemcsak Kossuth neve, hanem az „Éljen Kossuth!” felkiáltás is megtalálható – *magyarul!* A lap 1849. júl. 20-i száma Kossuthnak és Batthyány Kázmérnak az orosz invázió elleni tiltakozását, aug. 5-én pedig Kossuthnak és Szemerének Európa nemzeteihez intézett (a *Pesther Zeitung*ból átvett) proklamációját közli. Aug. 7-én ugyanabban az újságban egy csak kezdetűvel szignált eredeti svéd költemény olvasható, mely címében és refrénjében egyaránt Kossuth nagyságát méltatja. Kossuth neve inspirálta a jónevű finn-svéd költőt, Topeliust is, amikor az oroszok elrendelték, hogy a finnországi templomokban istentiszteletet tartsanak hálaadásul a magyar lázadók leverése miatt. Természetesen ez a vers a maga korában nem jelenhetett meg.

Túláságosan messzire vezetne, ha a továbbiakban csak vázlatosan is ismertetni akarnánk a 48–49-es események svédországi sajtóvisszhangját. Éljünk be az eddigi néhány idézettel, melyeket Thinsz Géza gyűjtéséből vettünk át. Annyt mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy a lapok beszámolóí mind a mai napig a nívós újságírás iskolapéldái közé számíthatók: a gyors tudósítások, az események hátterének megvilágítása és összefüggéseik elemzése kivívja elismerésünket. Cikksorozatok mutatják be pl. az akkori Magyarország politikai és gazdasági helyzetét, történeti fejlődését, demográfiáját, statisztikai táblázatokkal, kimutatásokkal alátámasztva. Igazán indokolt volna, hogy ezt a gazdag anyagot magyar részről hivatásos történészek Stockholmban a helyszínen átkutassák és feldolgozzák.

A szabadságharc bukását követő évtizedben Petőfi költészetének nagy tüze csupán halványan pislogó lángként tünedezik fel egy-egy svéd lapban vagy finnországi svéd újságban, franciából, németből fordítva. Eltekintve C. J. Ekeblad, egy derék, radikális érzületű hentesmester és dilettáns költő néhány Petőfi-fordításától, melyek Stockholmban láttak napvilágot a fordító kiadásában, újabb évtizedbe telik, míg költőnk neve végre irodalmilag is „szobatisztán” megjelenik a svéd olvasók előtt. Ez Birger Schöldström érdeme, akinek *En skaldelevnad* (Egy költő élete) c., Petőfiről szóló cikke 1871-ben jelent meg a *Svenska Familj-Journalen*ben, egy népszerű tudományos cikkeket is tartalmazó, fametszetekkel illusztrált irodalmi lapban. Ez a cikk az első megnyilatkozása annak az érdek-

lódésnek, mely Schöldströmöt végigkísérte egész életén. Petőfit a nép nagy fiaként mutatja be, szinte legendás hősként, aki az első sorokban harcolt a népek szabadságáért.

Birger Schöldströmnek több szempontból is nagy érdemei voltak a múlt században Petőfi megismertetése körül. Mindenekelőtt: ha nem is tartozott a századvégi svéd irodalom élvonalába, és nevét ma már szinte csak az irodalom specialistái ismerik, a maga korában kétségkívül a megbecsült irodalmárok és újságírók egyike volt. Különösen méltányolták történeti életrajzait, melyekben a tárgyi gondosság friss képzelőerővel párosul.

A 70-es évek elején felébredt érdeklődése a későbbiekben, részben stockholmi személyes magyar kapcsolatai révén, részben a 80-as évek mindjobban radikalizálódó svéd légkörében egyre inkább elmélyült Petőfi iránt, akinek politikai és emberi nagysága annyira lebilincselte, hogy mint költőt is minél közelebről kívánta megismerni, s ennek érdekében magyarul is megtanult. Cikkének nagy része lehetett abban, hogy az ezt követő években mind több Petőfi-fordítás jelenik meg. V. E. Öman 1873-ban tíz Petőfi-verset ad közre különféle újságokban, és ezt a számot később 17-re emeli. Öman irodalmi helye körülbelül Schöldström mellett keresendő; tisztességes poeta minor, akinek nevét már előzőleg ismertté tették Milton-, Euripides-, Puskin- és Turgenyev-fordításai. Nem magyarból dolgozott, de Leffler szerint – és talán B. Schöldström közreműködésével – tekintettel volt az eredeti szövegekre is, ami nem átlagos fordítói ambícióra utal. Hogy az említett világirodalmi nevek mellett Petőfi fordítására is vállalkozott, arra vall, hogy tisztában volt a magyar költő jelentőségével.

1874-ben egy irodalmi érdeklődésű, de irodalomtörténetileg csak marginális jelentőségű hölgy, Lotten von Kraemer gazdagítja a Petőfi-fordítások sorát, német szövegekből, majd 1875-ben K. F. Ridderström, ma már elfeledett finnországi svéd költő vesz fel, Kertbeny német fordítása alapján, tíz Petőfi-verset saját verseskötetébe; 1877-ben pedig Ekeblad közli le újból már ismert (vagy nem ismert) fordításait.

Mind ezek ellenére aligha állíthatjuk, hogy Petőfi költészete eddig felsorolt kb. 30 versével a megérdemelt fogadtatásban részesült volna svéd földön a halála után eltelt több mint negyedszázad alatt. (Összehasonlításul érdemes megemlíteni, hogy 1849 és 1877 között pl. Heine verseiből kb. 500 lapnyi válogatás került svédül forgalomba.) Amikor pedig a sors mintegy jóvá akarná tenni a mulasztottakat, ugyancsak balogul vagy vakon nyúl a dologhoz: az első nagyobb önálló kiadvány Petőfi neve alatt (1878-ban) – *A hóhér kötele!*

Mégis, Petőfi költészete, ha csak a beavatottak és lelkes csodálók kis körében is, ettől fogva jelen van a svéd irodalomban. Ridderström viszonya Petőfihez B. Schöldströmét idézi: már az első kontaktus gyümölcsöző, s az idő még dúsabbá teszi a termést. 1879 jelentős évszám vizsgálódásainkban: Ridderström *60 dikter av A. Petöfi* (Hatvan vers Petőfitől) címen külön kötetet ad ki, tovább folytatva Kertbeny német fordításainak átültetését. Viszhangja ugyan alig volt: Leffler tudomása szerint mindössze egyetlen kritika jelent meg róla a svéd nyelvterületen. Magyarországi fogadtatása még ennél is mostohább: egészen 1911-ig kell várni, míg végre Vikár Béla részletesebben „méltatja” Ridderström vállalkozását. Szemére veti, hogy Petőfit fordít, holott nem tud magyarul (!). Mindenesetre ahogy ma látjuk, ennek legalább annyi haszna volt, hogy nem olvashatta el Vikár sületlenül szellemeskedő kritikáját. Vikár századszor sem unja megemlíteni, hol s miben tér el a svéd fordítás a magyar eredetitől, s egyben mindig közli a Kertbeny-féle német szöveget is, melyet Ridderström a legtöbbször hűen követ. A finn-svéd költő valójában sokkal nagyobb szolgálatot tett fordításaival, mintsem hogy egy-egy amúgy is lefordíthatatlan magyar kifejezés megkerülése vagy a formakényszer folytán „töltelékkel” megduzzasztott sora miatt úgy ledorongolják, mint Vikár tette.

Petőfi hírének csendes hullámai időközben tovább gyűrűznek. 1880-ban B. Schöldström öccse, Karl Wilhelm Schöldström tíz, nagyrészt eddig le nem fordított Petőfi-verset mutat be saját verseskötetében, melynek címlapját a kor ízlése szerint virágdíszes hárfa és könyv ékesíti, s a könyvön Petőfi neve olvasható: mintegy a tanítvány gesztusa a mester felé. A Schöldström-fivérek a továbbiakban is kisebb-nagyobb közleményekkel táplálják a Petőfi-kultusz lángjait, s közben megérik az a mű, mely felteszi a koronát Birger Schöldström tevékenységére Petőfi szolgálatában. Mind Vikár, mind Leffler oly lelkesen méltatja ezt az 1888-ban megjelent regényes Petőfi-életrajzot, mely egyben kb. 50 verset tartalmazó Petőfi-antológia is, hogy valószínűleg ez az egyetlen Petőfinek szentelt svéd mű, melyre az érdeklődő korabeli magyar közönség felfigyelt: *Harposlag och svärdsklang* (kb.: Zeng a lant, peng a kard). A kötetnek költőnk életével foglalkozó része B. Schöldström ügyes életrajzírói tollát dicséri, és hűzágpótló jelentőségűnek mondható. Ez az első írás, mely az eddig elszörtan megjelent versek

szerzőjét olvasmányosan bemutatja a svéd olvasóknak, és étellel tölti meg egy már úgy-ahogy ismert idegen költő nevét, belehelyezve Petőfit a svédeknek oly sajátos magyar háttérbe, a pusztá, betyár, csárda és délibáb egzotikus és oly könnyen klisévé váló kulisszái közé.

A versfordítások, melyek a folyó szövegbe illesztve illesztve dokumentumai a költő élete különféle szakaszainak, főleg a Schöldström-fivérektől származnak, s mintegy 25 új költeményt adnak a már ismertekhez.

A lelkes szerző-szerkesztőnek, B. Schöldströmnek ez alkalommal sikerült munkatársul megnyernie egy olyan fontos egyéniséget is, mint Viktor Rydberg, a század egyik nagy romantikus-radikális írója, egyetemi tanár és a Svéd Akadémia tagja, aki előszót írt az antológiához. Az ő közreműködése révén Schöldström ráütötte a magasabb irodalmi körök elismerésének bélyegét Petőfi nevére és művészetére. A kötet kevésbé produktív munkatársai között ott találjuk Edvard Fredin nevét. Ő azoknak a fiatal radikális értelmiségieknek egyik legmarkánsabb képviselője volt, akik Strindberg körül csoportosultak, és egy kötet műfordítást adott ki Tennyson, Hugo, Shelley és Swinburne verseiből. Különösen a politikai-társadalmi tartalmú verseket részesítette előnyben. Tartalmilag Petőfitől is két olyan verse esett a választása, amelyek összhangban álltak politikai nézeteivel.

B. Schöldström semmit nem mulasztott el, hogy a *Harposlag och svärdsklang* a legnagyobb átütőerővel jelenjen meg a korabeli könyvpiacra. Rydberg előszaván kívül felvette a kötetbe II. Oszkár svéd király és Kertbeny levélváltását is, mely abból az alkalomból zajlott le, hogy Kertbeny megküldte a királynak német nyelvű Petőfi-fordításait. A levelekben gazdagon hullik a virágeseó egyrészt Petőfi műveire és Kertbeny teljesítményére, másrészt a király saját költői alkotásaira. A Petőfi halála óta eltelt negyven év, mint látjuk, nem múlt el nyomtalanul a költő műveinek értékelését illetően. Bármily sajátosan hat is a népek felkelése nagy költőjének ez a protokollszerű kisajátítása – nyugodtan nevezhetjük a nevével való visszaélésnek is – el kell ismernünk, hogy a Schöldström-féle életrajz és antológia fontos mozzanat a svéd–magyar kulturális kapcsolatok történetében.

Ennek a kiadványnak tisztes sajtóvisszhangja is támadt. V. E. Ömanon kívül, aki az egyik vidéki lapban, a *Nerikes Allehandab*ban méltatja lelkes hangon a művet, említést érdemel David af Wirsén kritikája a *Post- och Inrikes Tidningar*ban. Wirsén a századvég egyik centrális irodalmi alakja, aki konzervatív szemszögből ítéli meg Petőfit. Más nem is várható tőle, aki mint a Svéd Akadémia titkára és a radikális eszmék ellensége mindent megtejt, még pedig sikeresen, hogy Strindberg be ne kerülhessen a svéd akadémikusok közé. Wirsén zászlót hajt Petőfi költői nagysága előtt, de elutasítja radikalizmusát. Ezen kívül több cikket szenteltek Petőfinek az irodalomtörténészek is, s egyéb megjegyzések mellett főként azt kifogásolták, hogy Schöldström nem jelölte ki a magyar költő helyét az európai irodalom történetében.

Birger Schöldströmöt Petőfi körüli érdemeinek elismeréséül először a Petőfi-Társaság, majd a Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta. Kapcsolata kedvenc költőjével ezután sem szakadt meg, így pl. 1896-ban összeállított egy részletes svéd Petőfi-bibliográfiát.

Ezt követően csupán hosszú szünet után jelenik meg ismét Petőfi neve a svéd könyvpiacra: 1922-ben, a Leffler Béla által összeállított *Ungersk lyrik i svensk översättning* (Magyar költészet svéd fordításban) c. antológiában. Ebben 32 régebbi fordítást látunk viszont; új mindössze egyetlenegy van Sigríd Elmlad-tól. Wagner opera-szövegeinek, Swinburne-nek, Ibsennek és más norvég szerzőknek elismert fordítójától. Sajnos, nem váltotta valóra szándékát, hogy alaposabban elmélyüljön Petőfi költészetében.

Cálmán de Pándy 1944-ben kiadott *Ungersk dikt* (Magyar költészet) c. antológiája, mely tömör vázlatát adja költészetünknek a legrégebb időktől egészen a 30-as évekig, tíz Petőfi-verset tartalmaz: felerészt ismert versek új fordításait, felerészt eddig svédül ismeretleneket. Leffler és Pándy antológiáiban már a kulturális kapcsolatok modern formájával van dolgunk: hivatalos, állami szervek feladata országai kulturális értékeinek nemzetközi terjesztése. És lehet-e jobb bizonyíték Petőfi költészetének varázsa mellett, mint hogy a hivatalos kiadványoktól függetlenül, egyéni érdeklődésből újabb versei jelennek meg 1943-ban és 44-ben az egyik vidéki lapban, a *Karlskoga Tidning*ben? A fordító, Nils-Herman Lindberg, középiskolai tanár, nyolc Petőfi-verset választott ki lefordításra; ezek közül hat azelőtt még nem jelent meg svédül. Ez arra vall, hogy Lindberg jól ismerte műfordító elődei munkáját, és megállapítja, hogy ezekben főképp a politikai profil domborodik ki, helyes arányérzékkel olyan versekre esett választása, melyek a költőt mint magánembert mutatják be, vagy a népköltészet modorában írt dalaiból adnak ízelítőt (mint például: *A jó öreg kocsmáros; Egy estém otthon; A*

virágnak megtiltani . . . : *Sikos a hó*). Különös, szinte megrázó hatást keltenek ezek az intim emberi dokumentumok és könnyed dalok a vége felé járó második világháború lebombázott, égő városainak riportképei és a hadijelentések komor számadatai között, itt a messze északon, egy eldugott kis város helyi lapjának hasábjain.

Fel kell tennünk a kérdést: mi az oka, hogy egy olyan jelentőségű költő, mint Petőfi, Svédországban voltaképpen nem részesült olyan fogadtatásban, mely arányban állna művészi és politikai értékével? A nehézségek elsősorban nyelvi természetűek. A svéd hírszolgálat igazán gyorsan regisztrálta az 1848-as európai eseményeket, mégis beltelet jó húsz év, míg Petőfi neve eljutott Svédországba. Ha meggondoljuk, hogy egy olyan jelentős múlt századi költő, mint Rydberg, magától értetődően németből fordítja a *Faustot* és ezért nagy elismerésben részesül mind az egykorú sajtóban, mind még ma is az irodalomtörténetben, ugyanakkor Petőfit ő maga is legjobb esetben éppenhogy átfutja a közepes fordításokban, s alig merít belőlük inspirációt a Schöldström-antológia előszavához, szemléletesen áll előttünk a probléma lényege. Ide kívánczik az a szellemes megjegyzés, amely az 1973-as svéd Petőfi-album egyik kritikájában olvasható a *Ny Dag* c. stockholmi lapból: „Ki ne hallotta volna az 1848-as fiatalokkal és a Neues Deutschlanddal kapcsolatban Heine nevét, míg Petőfire ugyanakkor senki nem hivatkozik. Néha megemlítik ugyan, mint a magyar Heinét, de ha irodalmi jelentősége mellett figyelembe vesszük politikai súlyát és tevékenységét, inkább Heinét kellene a német Petőfinek neveznünk.”

Érdekes azon is elgondolkozni, milyen képet kapott volna a svéd olvasó közönség a világgöltészet-ről, ha például Karin Boye, a 20-as és 30-as évek finom tollú költőnője csak műkedvelő színvonalú régebbi fordítások segítségével közeledhetett volna Eliot vagy Whitman verseihez, akiket az ő ma már klasszikus fordításából ismernek Svédországban. Gunnar Ekelöf, a modern svéd költészet egyik legnagyobb neve, akinek néhány versét nemrég ismerhették meg a magyar olvasók egy új keletű svéd költői antológiából, természetesen szintén eredetiből fordította svédre például Baudelaire-t, Rimbaud-t és Mallarmét. Bármily hálával tartozunk is B. Schöldstromnek és kis fordítói körének, csak fájjalhatjuk, hogy Petőfi nem jutott el a svéd irodalom élvonalbeli lírikusaihoz. Nem kis veszteség, hogy még az olyan viszonylag ismert szerzők is, mint Fredin vagy Öman, akiknek a neve már a közepes terjedelmű svéd lexikonokban is megtalálható, s akik oly jó kritikát kaptak pl. angol versek svédre fordításáért, Petőfivel csupán oly futólagosan foglalkoztak, hogy magyar versfordításairól egyáltalán szó sem esik, amikor munkásságukat méltatja az irodalomtörténet.

A Petőfi nevét körülvevő félhomályban mégis felcsillan egy-egy arany szemcse. Leffler Béla külön tanulmányt szentelt bizonyos Petőfi-versek Erik Axel Karlfeldtre gyakorolt hatásának. Karlfeldt a svéd századforduló monumentális költői nagysága; nyelvi gazdagságát, gondolati érettségét, egyéniségének szuggesztivitását kevesen érték el a svéd költők közül. Leffler helyszíni kutatásai során kiderítette, hogy a költő diákkorában, 1883-ban önképzőkori előadást tartott Petőfiről abban a vidéki kisvárosban, ahol gimnáziumba járt. Később pedig, már érett költő korában, egyik versében olyan szavakkal jellemzi saját költészetét, amelyek igen közelről emlékeztetnek Petőfi *Az én Pegazusom* c. versére. S hogy ez nemcsak véletlen egyezés, abból is kiderül, hogy Karlfeldt egyéb verseiben is vannak elég könnyen azonosítható Petőfi-reminiscenciák. És valóban: előkerül a vidéki kisváros könyvkereskedőjének egyik számlája, mely bizonyítja, hogy Karlfeldt, Petőfiről tartott előadása előtt egy hónappal, megvásárolta Ridderström fordításait! Igaz, hosszú idő telt el ettől az előadástól számítva 1895-ig, ill. 1901-ig, amikor Karlfeldt híres kötetei megjelentek. Amikor pedig Leffler az 1920-as évek végén személyesen meginterpellálta Karlfeldtet a kérdésben, a svéd költő már nem emlékezett Petőfi iránti diákkori érdeklődésére. Művei mindenesetre kevésbé zárkóztak: Signhild Jennische 1943-ban a *Samlaren* c. irodalomtörténeti folyóiratban visszatér erre a kérdésre, és sok érdekes adattal s párhuzammal egészíti ki Leffler megállapításait. Szerinte is többről van szó ezekben a Petőfi és Karlfeldt közötti hasonlóságokban, mint témák és temperamentumok találkozásáról, s ő is arra a következtetésre jut, hogy Karlfeldtnek minden bizonnyal ismernie kellett a magyar költő bizonyos verseit.

Petőfi költészetének svédországi megismerését az is hátráltathatta, hogy a XIX. század közepén és második felében itt soha nem volt olyan feszült a politikai helyzet, mint Európa más részein. Svédországban már az 1848-as nyugtalanság előtt törvénybe iktatták a sajtószabadságot, alkotmányos jogokkal bástyázták körül a parlamentet, eltörölték a céhrendszert. A szabadságjogokért folytatott szenvedélyes és kifejezéseiben patetikus küzdelemnek itt korántsem volt olyan táptalaja, mint a kontinensen, s ha olykor még is próbálkozott vele egy-egy költő – és soha nem az igazán jelentősek –,

nyomban letorkolták mind a kritikusok, mind a politikusok. A kor svéd szemlélete nem ad helyet a politikában a szenvedélynek; a realitások iránti érzék fogyatékoságára vall, ha valaki mégis össze akarja keverni őket. A párizsi kommünt mozgató forradalmi feszültség sem hatott Svédországra nagyobb mértékben, mint az 1848. évi erjedés. Strindberg *Måster Olof* c. drámájában (1881) érzik ugyan az 1871-es párizsi események hatása, de a szabadságért való küzdelem hőseinek nem sok hely jutott a költészetben sem Skandináviában, sem Európa más országaiban. A kor jelszava a kiegyezés lett, amit nemcsak Magyarországon fogalmaztak meg politikailag. Ennek a beállítottságnak a szellemében békült ki Németországban Bismarckkal az a Freiligrath, aki valamikor Marxszal együtt a Neue Rheinische Zeitungot szerkesztette, Bismarck pedig a legnagyobb költők között említette Heinét. Ebben a légkörben indult meg Petőfi átértékelése is; ennek folytán hangsúlyozták mindinkább költészetének nemzeti vonásait. Ezzel háttérbe szorultak azok a történelmi összefüggések, amelyek politikailag fenntarthaták volna az érdeklődést Petőfi iránt.

Azonban a radikális ideológia előtt összetorlódo akadályok és a századvég irodalmi túlfinomultsága és dekadens vonásai ellenére is voltak, akik szemben úsztak az árral. Talán nemcsak véletlen, hogy B. Schöldström Petőfi-tanulmánya (Egy költő élete) éppen a párizsi kommün idején jelent meg, és figyelmet érdemel, hogy a „*Zeng a lant, peng a kar!*” nem csupán versantológia, hanem Petőfi életének olyan szellemű bemutatása, mely a költőt ideálként állítja a svéd fiatalság elé. Figyelemre méltó továbbá, hogy Petőfinek épp két legradikálisabb verse négy különféle fordításban olvasható svéd nyelven: a *Nemzeti dal* és *A király és a hóhér*. Kivált ez utóbbinak történetében úgy tükröződnek a kor politikai eszméinek változásai, mint cseppben a tenger. Ez az egyik legkorábban (1861) svédre fordított Petőfi-vers. Teljes összhangban az érzelmi kitöréseket elutasító svéd magatartással, ekkor svédül „A király és szolgája” címet kapta, s az első fordító tanácsosnak tartotta, hogy álnévvél leplezze kilétét. A harcias C. J. Ekeblad nem félt saját neve alatt kiállni, és két ízben is kinyomtatta a verset (1868, 1877), csakúgy mint K. W. Schöldström (1878) és Ridderström (1879). De valamennyien (még a magyarul értő Schöldström is) megkerülték a „hóhér” kifejezést. Később, az idők szellemének hozott áldozatként, ez a vers el is tűnik a svéd Petőfi-antológiákból, míg a *Nemzeti dal* egészen a magunk koráig képviseli a költőt, mint az idegen elnyomóval szembeni harc szószólóját.

Bármily nagy szerepet játszott is Petőfi inspirációjában a politika, súlyos torzítás volna elhanyagolni e gazdag líra többi összetevőjét. Fel kell tennünk a kérdést: miféle kép alakul ki a svéd olvasóban, ha a magyar költő mintegy 850 költeményéből a svédre fordított kb. 150-et megismeri? Megsejti-e ezekből a költő árnyalatos egyéniségét?

Ridderström antológiája Kertbenyt követi, aki első kézből ismerte anyagát. B. Schöldström „Harposlag . . .”-jának sokoldalúságát külön kiemelte a korabeli magyar kritika. Mint látjuk, a két legnagyobb válogatás sokoldalúságával meg lehetünk elégedve. De feltehetőleg pontosabb képet kapunk, ha megnézzük, Petőfinek mely versei jelentek meg a svéd nyelvterületen legtöbbször. E tekintetben a *Nemzeti dal* áll az első helyen, nyolc ízben közléssel. Nyomban utána *A költő s a szőlővessző* következik, mely a bornak és a költészetnek párhuzamos magasztalásával nyilván különösképpen megfelelt annak az elképzelésnek, melyet a múlt századi olvasó táplált a romantikus költőről. Ez a vers hat kiadásban szerepel. Ezenkívül több mint harminc Petőfi-vers jelent meg legalább háromszor, ezek jó egyharmada politikai témájú: a népszabadság és a nép jogainak követelése. Kilenc Petőfi-költemény legalább három különféle fordítót inspirált; közöttük van a *Szeptember végén*, *Az őrült*, *Európa csendes*, *Füste ment terv*, *Befordultam a konyhára*. Különösen öröndetes, hogy a két utóbbi is ebbe a csoportba tartozik, mivel Petőfi lírájának összképéből épp a zsánerképek hiányoznak leginkább, melyek legszeretreméltóbb oldaláról, meleg és tréfakedvelő közvetlenségében idézik elének a költőt. Ezek hatása nagymértékben nyelvi zamatuktól is függ; ez lehet egyik legfőbb oka is annak, hogy olyan kevés van meg belőlük svédül.

Mint látjuk, a svéd Petőfi-kép nem mentes a problémáktól, és annak ellenére, hogy a költő életművének körülbelül egyötöde anyanyelvükön szól a svédekhez, még mindig sok rajta a homályos folt és az elrajzolás. Nagyon meg lehet értenünk A. Lundkvistet, amikor az 1973-as Petőfi-émlékalbumban így ír: „Petőfi verseinek legtöbb fordítása meglehetősen konvencionálisnak és sápatagnak hat. Ez volna hát az a nagy és ellenállhatatlanul magával ragadó költészet – kérdezzük magunkban –, melyet oly sokszor emlegetnek? – Nem; kézszerűen elhiszem, hogy az eredeti nagyrészt a mai napig megőrizte frissességét, közvetlenségét és erejét. Képzletben megpróbálok átértelmezni a fordításokat valami élőbbé, izgalmasabbá: talán így közelebb kerülök az igazi Petőfihez.” Csak sajnálhatjuk, hogy

ehhez az élményhez A. Lundkvistnek minden képzelőerejére szüksége volt, de azt is mindjárt meg kell állapítanunk, hogy erőfeszítése nem volt hiábavaló. Bizonyítja ezt 1975 szeptemberében megjelent kötetének említett verse, melynek címe és témája: Petőfi.

Az 1973-as Petőfi-élmékalbum tizenhat fordítása között két új Petőfi-vers is van (*Fa leszek; Ha életben...*), három pedig (*Dalaim; Szabadság, szerelem; Szeptember végén*) már ismert költemények új tolmácsolása. Egyidejűleg a fordítói gárda is kibővült: Bo Setterlinddel, az egyik legjelentősebb modern svéd költővel, aki József Attila, Weöres Sándor, Szabó Lőrinc, illyés Gyula és Nagy László fordításaival már régebben tanújelét adta a magyar költészet iránti érdeklődésének; azonkívül a fiatal Hont Sándorral, aki magyarországi születésű, de már Svédországban végezte el tanulmányait, s aki az élő beszéd közvetlenségével, valóban mai nyelven szólaltatta meg Petőfit.

Bár Lundkvist megjegyzése tulajdonképpen olyan lelkiismeretfurdalást kelt bennünk, hogy legszívesebben azonnal munkába állítanánk a legjobb svéd költőket egy méltó Petőfi-fordításkötet létrehozására, mindjárt azt is be kell látnunk, hogy ez nem volna könnyű feladat. A svédek magatartása – mint említettük – a hazaszeretet tekintetében igen sokat változott, s az ebbe a témakörbe tartozó verseket akkor sem méltányolnák különösebben, ha maga Petőfi írta volna őket svédül. Azonkívül a kötött verselés, mely számunkra elválaszthatatlan Petőfitől, a svéd ízlésnek – akárcsak a nyugatinak általában – ma már nemigen felel meg. Ezért még ha a legjobb svéd költő fordítaná is, szövegei meglehetősen ódivatúnak hatnának. Nekünk, magyaroknak elképzelhetetlen a *Nemzeti dal, Szeptember végén, Az alföld*, stb. stb. mint prózavers; a svéd fülek számára épp fordítva. És végül: ma már kisebbségben vannak azok a svéd költők, akik kötött formában tudnának írni, különösen a fiatalok között. Aki még tud, vagy tudna, nemigen fitogtatja ezt a tudását; a szótagszámláló ritmus és a rím olyan nyútt csomagolás, mely elriasztja a közönséget.

Örömmel kell megállapítanunk, hogy – bármennyi aggasztó igazság van is A. Lundkvist szavaiban – s bármily erős marad is az a benyomásunk, hogy Petőfi, eltekintve egy rövid periódustól a múlt század hetvenes és főleg nyolcvanas éveiben, inkább csak egy adat és név a költészet iránt érdeklődő svéd olvasók tudatában, a Petőfi-album sajtóvisszhangja mégis egyfajta csodáról tudósít: arról, hogy ez a név sok mai kritikusra ugyanolyan vonzerőt gyakorol, mint Artur Lundkvistra. És ha egyesek nem egy tekintetben közömbösek vagy értetlenek mutatkoznak is, a legtöbben érdekes és értékes műként üdvözlik a kiadványt.

Érdeméül tudják be, hogy értékes adatokkal járul hozzá a magyar kultúra megismertetéséhez mind a költőt, mind Petőfi műveinek svédországi sorsát illetően (J. Behre a *Göteborgs-Posten*ben); csökkenti a távolságot Magyar- és Svédország között (G. Lundstedt, *Sydsvenska Dagbladet*; R. Swartz, *Svenska Dagbladet*); olyan költőt szólaltat meg, akinek műve nyelvi okokból nehezen hozzáférhető (B. Heden, *Helsingborgs Dagblad*); részletes képet rajzol a magyar költő egyéniségéről (B. Lundberg, *Östgöta Correspondenten*); dicsérik a könyv részletes dokumentációját, sokoldalúságát, mely izgalmas, gazdag szintézist hozott létre (L. Eriksson, *Eskilstuna Kuriren*).

Személyes hangjával különösen figyelemre méltó R. Swartznak, a *Svenska Dagbladet* fiatal és igen tájékozott munkatársának, a magyar viszonyok jó ismerőjének kritikája. Alap gondolata: a Petőfi-album azt bizonyítja, hogy a költő él és nem vált önmaga és művei egyfajta halott monumentumává. Élő jelenlétére vall a jelenkor érdeklődése iránta, melyet nemcsak magyar költőtársai tolmácsolnak, hanem a svédek is: Artur Lundkvist – mint Swartz megfogalmazza – egy széles, erőteljes vonásokkal rajzolt, szép portréval, Bo Setterlind pedig fordításaival.

Még mindezeknél a már önmagukban is örömdetes elismerő nyilatkozatoknál is többet ér talán – és ez a Petőfi-antológia tulajdonképpeni sikere –, hogy nem csupán újra ráterelte a figyelmet nagy költőnkre, hanem mintha egyben a versei iránti érdeklődést is újraélesztette volna.

A jelenlegi svéd nyelvű Petőfit illetően többen csatlakoznak Lundkvist megítéléséhez, melyet idéznek is kritikáikban, sőt az egyik beszámoló szókimondóan „nagyon sutának” minősíti a fordításokat, ami azért mégiscsak túl sommás ítélet. De a költő egyénisége nyilván még ezeken is oly mértékben átizzik, hogy ugyanez a kritikus mindjárt azzal a kívánsággal áll elő, Thinsz Góza állítson össze az élvonalbeli svéd költőkkel egy nagyobb válogatást: megérné a fáradságot. (G. Källqvist, *Kvällsposten*). Más bírálók, a Petőfi-album dokumentációjából megállapítva, hogy Petőfi nem csupán a szabadság és szerelem költője, örültek volna, ha a kötet több versét is bemutatja. (P. A. Tjäder, *Ny Dag*; L. Eriksson, *Eskilstuna-Kuriren*).

A Petőfi-album kulturális mobilizáló hatását mutatja az is, hogy a *Svenska Dagbladet* közli Petőfi dagerrotípiás arcképét, az *Eskilstuna-Kuriren* pedig, bizonyára Petőfi szabadságköltészetének ihletésére Derkovits Dózsa-sorozatának menetelő parasztokat ábrázoló fametszetével illusztrálja ismertetését.

A legújabb svéd Petőfi-kép által keltett sajtóvisszhangot kilenc kritika alapján állítottam össze; meglehet, hogy további egy-kettő elkerülte figyelmemet. Ami rendelkezésemre állt, arra utal, hogy a Petőfi-album jó szolgálatokat tett. Példányszám tekintetében sem jelentéktelen ez a sajtóvisszhang: a felsorolt újságok – 1968-as statisztikai adatok szerint – összesen kb. 820 000 olvasót érnek el.

Hogy a lelkes és felkészült munka a kultúrák közötti kapcsolatokért milyen sokat tehet, már B. Schöldström „Harposlag . . .”-jának hatásán lemérhettük. Mintha ugyanez ismétlődne meg az 1973-as Petőfi-album nyomán is. A kötet értékét méltató kedvező sajtóhangoknak is részük lehetett abban, hogy a svéd rádió 1975 augusztusában egy egész órás műsort szentelt a költőnek; ez a program jelentős hányadában a Petőfi-albumra támaszkodott. Ulf Örnkloo, a svéd rádió irodalmi osztályának vezetője a műsor összeállításához személyesen is felkereste a költő életének és halálának emlékezetes színtereit: a Pilvax-kávéházat, a Nemzeti Múzeumot, s járt Segesvárott is; interjút csinált Illyés Gyulával Petőfi-életrajzáról; a műsor céljára saját maga újrarendelt az *Egy gondolat bánt engemet . . .* c. verset, a dokumentációs részhez pedig Petőfi 1848. március–áprilisi naplójegyzeteit; és szerkesztőtársával, Thinsz Gézával elbeszélgetve megjelenítette az 1848-as forradalom dicsőségének és bukásának napjait. Felidézte a hallgatók előtt Petőfi utolsó óráit, drámai dialógusba öntve Lengyel József és Petőfi találkozását a segesvári csata előtt. A zenei couleur locale-t az *Itt van az ősz . . .* szolgáltatta, Koncz Zsuzsa előadásában, s elhangzott egy Petőfi–Kodály kórusmű is: *A székelyekhez*. A számos versbetétet Ernst-Hugo Järegård, az egyik legnagyobb svéd színész szavalta, s az ő hangján szólalt meg a költő a naplójegyzetekben és a Lengyel–Petőfi dialógusban is. Örnkloo-nak a helyszíni élményeken alapuló és azok frissességét közvetítő ötletei és benyomásai értékes hozzájárulást jelentenek a svédországi Petőfi-ismerethez. Ugyanebben a műsorban hangzott el A. Lundkvist *Petőfi* c. költeménye is, még mielőtt nyomtatásban megjelent volna.

Végül: amit Petőfiről a különféle svéd lexikonokból megtudunk, az összhangban van a megfelelő kor kulturális profiljával. Az 1880-as évek radikalizmusa ad szárnyat Schöldströmnek, hogy Petőfit, a nagy radikális demokratát bemutassa, és ugyanez a szellem biztosít a költőnek tisztességes helyet a kor legszínvonalasabb lexikonában, a „Nordisk Familjebok”-ban (1888). A XX. század első évtizedeinek széles humanista érdeklődése még teljesebb képet rajzol a költőről. Aztán – a harmincas évektől kezdve – nyugaton és északon is más terminológiában nyilatkozik meg a szabadság és a népek jogainak problematikája, s a lexikonok is új nyelven szólnak. De érdekes és elgondolkoztató, hogy amikor az 1973-as Petőfi-emlékalbum újból felidéz egy rég nem hallott költőt, annak szava Svédországban sem kiált pusztaságba.

Csatlós János
(Stockholm–Handen)

Közművelődési sajtó a dualizmus kor első felében, 1867–1890

(Megtörpanó és deformálódó fejlődés)

A közművelődési sajtó kifejezés szokatlan ugyan, de valóban létező laptípust nevez meg. Szokás volt e típust képeslapokként emlegetni, ám ez a kategória formális, nem illik sem a politikai, szépirodalmi és tudományos sajtó tartalmi jellegű osztályozásába, sem az osztályszempontú polgári és munkássajtó kategorizálásba – egyébként is az illusztrációk közlése nem a „képeslapok” egyedi sajátja volt. A családi lapok megnevezés csak egy rövid időszakra lenne többé-kevésbé helytálló, az egész kort tekintve a közművelődési lapok egyik alcsoportját jelöli. Az ismeretterjesztő sajtó kifejezés viszont pontatlan lenne, ezen az alapon a tudományos, a szaksajtó és a közművelődési sajtó közötti valóságos határ elmosódnék.

A közművelődési sajtó nem az ismeretek terjesztését, hanem a műveltség emelését tűzte ki célul, s ennek csak egyik eszköze volt a hasznos ismeretek terjesztése. A közművelődés szolgálatát természetesen különbözőképpen fogták fel az egyes lapok, közös céljuk azonban az volt, hogy olvasói rétegükben a műveltséget sokoldalúan és szórakoztatva gyökereztesék meg. Alapvető célkitűzésük magyarázza azt, hogy központi problémájuk a nemzeti tudat, a nemzeti művelődési mintaképek kérdése volt (vagy ezeknek egy-egy oldala az ifjúsági és a női lapok esetében). Nem tudományos, szakembereknek szóló igénnyel foglalkoztak ezzel, hanem irodalmias, tárca-jellegű keretek között: minél nagyobb olvasóközönség figyelmét akarták lekötöni. Az adott műveltségi viszonyok között ez volt a laptípus mély belső ellentmondása.

A kiegyezés és az 1890-es évek közötti korszak összefogását nem közvetlenül politikatörténeti indokok magyarázzák. Az 1860-as évek közepétől jelentek meg tömegesen azok a lapok, amelyek már napi politikai érdekek nélkül is tudtak és akartak foglalkozni a kultúra és művelődés kérdéseivel (legalábbis időszakonként). Ez az új lapszerkesztői, írói szemlélet és olvasói igény megerősödése a hazai polgárosodás kifejlődésével függött össze. E negyedszázad azonban a polgári törekvések jelenléte ellenére is még szüntelen kudarcokat hozta, s majd csak a kilencvenes évektől erősödtek meg annyira, hogy önállóuljanak és fejlődésképesek legyenek.

E korszak egésze kísérletező jellegű volt: kialakulási kor. Ezen belül az 1875-ös időhatár megvonása nélkülözhetetlen: a polgári szellemű, részben materialista-pozitívista művelődési eszmények az 1870-es évek második felétől jelentősen megváltoztak, alapjában visszaszorultak; helyüket a dzsentri-érdekvédelem vette át. A technikai és intézményes fejlődés, a kiteljesedés mellett a Tisza-kor másfél évtizede szellemi oldalról visszavetette és deformálta a művelődést és a közművelődési sajtót.

A kiegyezési időszak közművelődési sajtója, 1867–1875

Az új laptípus sok hosszabb-rövidebb életű kísérlettel alakult ki, s az 1870-es évekig jellegében is bizonytalan, határozatlan maradt. Ismérveként csak általánosságban nevezhetők meg a műveltség terjesztésének célkitűzése politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és irodalmi területekről származó ismeretek terjesztése révén. De már színvonal és olvasóközönség tekintetében nagy volt a különbség az egyes lapok között. A legalacsonyabb mércét a valódi *néplapok* állították fel (pl. *Képes Néplap*, 1873-tól), de műveltségterjesztő célkitűzésüket a hetvenes évek közepére feladták, s pusztán politikai néplapokká váltak. A vidéki és városi kispolgári családoknak, pontosabban a család nőtagjainak készültek a *családi lapok*. A nyolcvanas évekre ez a laptípus lett az uralkodó: tipikus képviselője, a *Képes Családi Lapok* (1879-től) átvette a néplapok szerepét, és hozzá közelítették eredetileg magasabb színvonalukról az „*enciklopédiái*” lapok. Az 1860–70-es években ez utóbbiak voltak a legigényesebb közművelődési lapok. Két fő képviselőjük a *Vasárnapi Ujság* (1854-től) és a *Magyarország és a Nagy Világ* (1865–1884). Kifejezetten a nagyvárosi művelt értelmiségnek készültek, ám ennek gyengesége, csekély létszáma a nyolcvanas években arra kényszerítette őket, hogy alacsonyabb színvonalra szálljanak le.

Az „enciklopédiái” laptípus kialakulása

Az 1860-as évek közepe a közművelődési sajtó magyarországi meggyökerezésének ideje. Néhány kísérlet ugyan már korábban is történt, de egy népszerű úttörő, a *Vasárnapi Ujság* egy évtizedig önmagában kielégíthette az igényeket.

1864–65 lassanként fellélegző közhangulatában már a közművelődési lapok is részt vettek. Előbb politikai hanghordozással. Mindegyik a magyar ellenzéki politizálás résztvevője vagy erősítője kívánt lenni sajátos eszközeivel. Többségüknél még a hetvenes évek elejéig megmaradt a parlamenti pártok felé való orientálódás is. Politikai szempontjuknak háttérbe szorulását – rövid időszakokra – az idézte elő, hogy olvasóközönségük száma és igénye megnövekedett, és még nem szabott határt e lapoknak a szűk társadalmi bázis, melyre építettek.

A hatvanas évek közepe után differenciálódni kezdtek a közművelődési lapok. Az értelmiségű rétegeknek és a falusiaknak szóló ismeretterjesztő-lapok határozott szétválása – a néplap jellegű

kísérletek számbeli megugrásával együtt – ennek az időszaknak műve volt. Világosan elkülönült egymástól a *Vasárnapi Ujság*, a *Magyarország és a Nagy Világ*, valamint a *Képes Néplap* vagy átmeneti időre a *Hirmondó* (1868-tól) típusa. Az újak sokszor egyetlen lap osztódását (*Vasárnapi Ujság*, *Képes Néplap*), illetve egy-egy kiadó párhuzamos vállalkozásait jelentették (a Deutch Testvéreknél a *Magyarország és a Nagy Világ*, a *Képes Világ* [1866–1873], a *Kis Lap* [1871-től] és a *Divat* [1866–1875]). Az irodalmiaskodó családi lapok típusa is ekkor alakult ki. Bár címek alakjában már korábban is megjelent, első kísérleti darabjának a *Képes Világ*ot tekinthetjük. A hetvenes évek elején szembezőköen követte ezt az elkülönülést a gyermek- és ifjúsági lapok csoportjáté. Új utat nyitott e területen a *Kis Lap*, vele gyors és nagy sikert aratott e laptípus.

A divat- és női lapok a kiegyezést követően kerültek változási korukba. Az irodalmi értelmű „divatlap” elhalt, örökébe lépett a szabásmintákat, kézimunkákat közlő valóságos divatlap – persze irodalmi és népszerűsítő írásokat tartalmazó melléklettel (*Magyar Bazár* [1866-tól], *Budapesti Bazár* [1873-tól]). A korábban sovány divatréz és dús irodalmi rész aránya éppen a fordítottjára váltott át. A hetvenes évek elején, még csak kísérletek formájában ugyan, de megjelentek a nők képzését célul kitűző, korszerű női lapok is (*Nők Lapja* [1871–1872], *Nők Munkaköre* [1872–1873]).

1867 és 1875 között mintegy 50 olyan hetilap, folyóirat indult meg, illetve működött, mely közművelődési lapnak tekinthető. Egyaránt 16-16 volt az „enciklopédiai”s a gyermek- és ifjúsági lapok száma. Az „enciklopédiai” és a néplapok jelentős része (7) már a kiegyezés előtt megindult, s tényleges szükségüknek mércéje az, hogy nagy részük (11) egy évnél tovább fenn tudott maradni. A gyermek- és ifjúsági lapokból évente 2-4 lépett színre 1870 és 1874 között. Ezek többsége (10) is már egy évnél hosszabb életű volt. Női és divatlapokból mindössze 4, családi és ilyen célzatú egyházi lapokból is csak 8 jelent meg 1875 előtt.

Szűk gárda és ollózó szerkesztés

Mintegy félszáz író-újságíró és más értelmiségi cikkei jelentek meg ekkor ezekben a lapokban. Ugyanazok az írások, ugyanazokkal a képekkel két-három-négy lapban is feltűntek. A képanyag többsége már eleve nyugat-európai, főként német és angol lapokból származott. Az ismeretterjesztő írásoknak mintegy fele egyszerű könyv- vagy cikkismertetés volt, s gyakran összefüggően idéztek vagy kivonatoltak megjelent könyveket. Mindez együtt eléggé rokonította a különböző lapokat és tartalmukat.

Mégis néhány határozott szerkesztői és újságírói portré ebben az alakuló laptípusban is kirajzolódott. Ilyen volt Nagy Miklós, a *Vasárnapi Ujság* szerkesztője, Áldor Imre a *Magyarország és a Nagy Világ* főmunkatársa, Ágai Adolf, ugyanennek a lapnak későbbi szerkesztője és Kazár Emil, a *Hazánk s a Külföld* (1864–1872) szerkesztője.

A szerkesztői munka eléggé egysíkú volt. A tudatos témaköri tervezésnek egyedüli nyomai Ágai lapjaiban fedezhetők fel. Ám még Ágainál is a külföldi és hazai lapokból összeollózott vagy találmra beérkezett cikkek tették ki a megtervezett írások sokszorosát. Válogatás – a külföldi lapok képei között is –, stilizálás és címadás jelentette a szerkesztői munka zömét. De az már csak egyedül Nagy Miklósról maradt fenn, hogy cikkek adatait ellenőrizte. A tartalmi szavahihetőség és az adott tárgykörnek megfelelő szakmai megbízhatóság kritériumát ízlés, pártállás és világnézet helyettesítette.

Liberalizmus, pozitívizmus és materializmus

Ebben az évtizedben egyik lap sem egyértelmű és körülhatárolt világnézet szerint megválogatott anyagot közölt, viszont volt egy olyan jegy, mely az összes közművelődési lapból hiányzott: a vallásfelekezeti ideológiai elkötelezettség. A vallási eszmerendszer hiánya azonban nem jelentette egyúttal a felekezeti közösségből való társadalmi kilépést is. Sőt például a *Vasárnapi Ujság*, mely a darwinizmussal többszörösen, részletesen foglalkozott, a pozitívizmus és liberalizmus eszméinek terjesztője volt, s a velük ellentétes vallási kritikának mégcsak hangot sem adott – ugyanakkor túlnyomó többségben kálvinistákat mutatott be hazai portréiban, és azonosította a magyar kultúrát a

hazai protestánsok kultúrájával. E hagyományok egyoldalú és megmerevedő ápolása volt az egyik okozója tisztázatlan magatartásának a magyar művelődés feladatait illetően.¹

Különböző mélységig ugyan, de a liberalizmus, a pozitivizmus és a materializmus nézeteit terjesztették ekkor közművelődési lapjaink. A *Vasárnapi Ujság* a tanokat is, Ágai *Magyarország és a Nagy Világa* inkább csak divatjukat. Közvetíteni tudták ezeket, de továbbgondolni, megmagyaráítani képtelenek voltak. Amikor a filozófiai, ideológiai és elméleti tudományos eredményeket továbbították a magyar olvasóknak (még ha félreértések nélkül is), akkor is mellőzték ezek természettudományos és technikai alapját. Természettudományi ismeretek helyett kevés iskolás természetrajzot közöltek a lapok; a technikai, civilizációs haladásban csak érdekességet, illusztrációs nyersanyagot láttak. A technikai forradalom idegen és érthetetlen volt számukra – míg következményeiért lelkesedtek. Mindennek ellenére, mégis jobban érdeklődtek iránta, mint egy-másfél évtized múlva.

A liberalizmust elfogadták és propagálták, sőt szólamná tették. A gazdasági liberalizmust olykor még a polgári háztartások nyelvére is lefordították. A természettudományi cikkek és az elmélkedések íróinak jelentős része a materializmussal rokonszenvezett. Szomszédságukban, elvértve, a konzervatív idealista szellemű elmélkedéseknek is teret adtak „enciklopédiai” lapjainak. A békés toleranciának nemcsak a liberalizmus volt az oka, hanem a társadalmi és filozófiai alapkérdések tisztázatlansága is. A meglepőnek tűnő elfogulatlan érdeklődésben, sőt üdvözlésben, amivel például a darwinizmust fogadták ezek a lapok, szerepet játszott a tényleges elmaradottság és az ebből eredő naivság, a valóságos problémák és az elméletek következményeinek fel-nem-fogása is. Divat volt lelkesedni egy angol tudós új elméletéért. Ennek ellenére is méltánylandó tény, hogy igazabbul és jelentőségtejljesebben foglalkoztak vele ekkor, mint egy emberöltővel később.

Egy-egy elméleti tudományos eredményt gyakran méltattak, de vagy nem kötötték össze vele társadalmi következményeit, vagy ha igen, akkor sem jutottak el általános érvényességének kérdéséhez. Olykor szóltak például a fejlett kapitalista országok és társadalmak problémáiról, a munkásmozgalomról, még a kommunista tanokról is – külföldi könyvek és újságcikkek alapján. Vértesi Arnold és barátai köre az *Ország-Világban* (1870–1871) romantikus és érzelmes történeteket is írt a párizsi kommünről, harcairól és hőseiről. Ám ugyanekkor Magyarországot e problémákon felülállónak tekintették, nem láttak alapjában megoldhatatlan társadalmi kérdéseket. Távoli ügyekről moralizáltak különböző hangnemben, haza tekintve nyugodtak, megelégedettek és töretlenül optimisták voltak a polgári társadalom kialakulását és fejlődését illetően.

Harc Európa és a nemzetiség között

Egyetlen kivétellel a közművelődési lapok ellenzéki szelleműek voltak: mélyen, meggyőződésből, történelmi alapon. Akármennyire tágas vagy szűkös volt látókörük, látásmódjuk alapvetően politikai volt. Bármely oldalon álltak is, csak akkor érdeklődtek egy jelenség iránt, ha annak közvetlen politikai vetülete, esetleg haszna lehetett. A kultúrából, a tudományokból és művészetekből az volt számukra az érdekes, ami politikum volt vagy azzá lehetett tenni.

Vértesiék–Áldorék lapjaikban közvetlenül politizáltak, Nagy Miklós csak hangot adott ennek a szemléletmódnak, de szerkesztőként még óvakodott attól, hogy kizárólagossá tegye. Egyedül Ágai választotta szét a napi politikumot a társadalmi élet és a művelődés területeitől – ezt viszont gyakran felszínesen tette. Szembeszökően jelentkezett értetlensége a politizáló nemzettel szemben, és az arisztokrácia bizonyos méltánylása széles körű műveltsége miatt.

Az ellenzéki szellemű közművelődési lapok az állami önállóság jelszavát azonos formában igyekeztek átültetni a művelődés területére is, és a külső hatásoktól megóvott, önmagába zárt magyar kultúrát kívánták megteremteni. Ágai és lapjai ellenkezőleg tettek, az európai kultúrával összekötő kapcsolatokat keresték, és pallérozottabb, kultúraltabb formájú megnyilatkozások kedvéért olykor mellőzték a politikai vagy erkölcsi igazság szempontját is. A nyugat-európai polgári élet kényelmi berendezéseit

¹ Ld. bővebben: BUZINKAY Géza: A Vasárnapi Ujság a dualizmus kor első felében, 1867–1890. MKsz 1979, 1, 25–42.

összetévesztették gazdasági és társadalmi lényegével és struktúrájával. Az angol férfi divat, a holland szivar, a francia irodalom és a bécsi zene hazai térhódítását hajlandók voltak polgári, kulturális és civilizációs fejlettségünk bizonyosságaként tekinteni.

Tetszetős program volt az önálló Magyarország mellett az önálló kultúra elméletének hirdetése. Áldor Imre már 1865-től rendszeresen írt „a nyugati cultura zsiбbasztó befolyása” ellen, s tüzet, hogy „magunk ragadjuk meg a világtörténet gyeploít s intézzük sorsunk és érdekeink szekerét”.² Vajda János „a jelen s annak szomorú alakjai” elől – amikor Deák, Eötvös, Kemény s a magyar liberalizmus nagy nemzedékének tagjai javában éltek és dolgoztak – szüntelenül visszamenekült a szabadságharcba, és közben megteremtette már a huszadik századi magyar népies ideológia egyik elméletét is, megkülönböztetve a forradalmárok és reformerek két csoportját. „Az egyik – írta – a tisztán magyar, mely *egyenes* úton akart a *függetlenség* céljához érni, a másik, mely messze és szélesen fogantott diplomatico politicus tervezet alapján, lassabban, de biztosabban remélte e célt valósitani.”³ E második típust idegennek tartotta, s a forradalomban és szabadságharcban e két típus nagyszabású képviselőinek küzdelmét látta.

Az öntörvényű magyar kultúra ábrándja és létrehozásának vágya szólalt meg a lapokban. A nemzeti önértékelés kételyei és az állandó bizonygatási kényszer lépten-nyomon előtört. Tulajdonképpen néhány év alatt tárult ki egy korábban legfeljebb távolról sejtett világ e lapok írói és olvasói előtt. Hogy ezt a világot, ha hiányosan is, ha szemléleti elferdítésekkel is, bemutatták: ez maradandó érdeme ez időszak közművelődési lapjainak. De az európai kultúrát és civilizációt megteremtő nagy nemzeti kultúrák fájó példát jelentettek itthon, ahol a nemzetiség megőrzésére, a fennmaradásra lehetett visszatekinteni közös, nemzeti élményként. Harc és nemzetiség így rögzült magyar nemzeti ismérvként a nemzetkarakterológia kategóriáiban szívesen gondolkodó írókban. Elmaradásunk tudatosulásának élménye a közművelődési lapok révén széles körű élmény lett a korábbi évtizedek egyéni nemzet-ébersztő törekvései után.

Az ellenzéki szemlélet bűvös körben mozgott, széttörhetetlennek látszott. Alaptétele: a kiegyezés nem adta vissza politikai függetlenségünket, sőt elvette a szellemet is. Meglepő módon létezőnek kezdtek állítani egy átfogó, régi magyar kultúrát, mely most került válságba a német kultúra szabad beáramlása miatt. A „tisztán magyar” múltba menekülés, a néprajz felkarolása s főleg a legérintetlenebbnek tekintett Erdély felé fordulás az egyik válasz volt a kiegyezés által ekképp feltett kérdésre. Az érzelmi lendület egyébként sok előnyt is jelentett a gyűjtésben, anyagfeltárásban, kutatásban. Az aktívabbak és energikusabbak azonban tovább mentek, meg akarták gátolni a magyar szellem és kultúra veszélyesnek tartott felhígulását. „A küzdés terét magunk nyitottuk fel – írta Imre Sándor. – A szabadságot, melyet oly sok áldozattal víttunk ki, közössé tettük mindennel, ki e hon földén él. A társadalom szabadságát megalapítottuk becsületesen, méltányosan, nagylelkűen. Felélesztettük az ipart, üzleti életet, s most e miatt fenyegeti veszély azt, mi nekünk legbecesebb: nemzeti létünket. E szabad életben lehetségessé vált mindennek azon irányhoz csatlakozni, melyet lelke kedvel, – ki-mutatni, követni szíve eredeti hajlamait, rokonszenveit. Szabaddá lett hazafiatlannak is mutatkozni! – Így aztán a mint a szabadság tavaszi enyhe napfényre hozta azt, minek magva előbb a társadalom talajában mélyebben rejtkezett, de kedvező időjárás hiányában ki nem búhatott, ily sok ártalmas burjány tenyészik fel, milyenről előbb képzeletünk sem volt.”⁴ Imre Sándor szerint tehát a nemesi nemzet kiharcolta, majd „nagylelkűen” az egész ország népét részesítette „a társadalom szabadságában”, és ezt követően kétségbeesett a szabadság eredménye láttán. Szellemi gyámkodásért kiáltott, a felszabadulni látszó polgári egyént vissza akarta kényszeríteni a feudális állami-nemzeti érdek uralma alá. A polgári szabadságtól visszarettent. Az európai kultúra befogadása elől vissza akart menekülni egy zárt és önálló magyar kultúrába – mely egyúttal uralkodó a Kárpát-medencében. Azt azonban se ő, se más nem mutatta fel, hogy mi lenne ez az önálló, élet- és fejlődésképes magyar kultúra.

A biztos, háborítatlan és korlátlan kulturális (és politikai) uralom vágya kétségtelenül benne rejtett e lapok cikkeinek egy részében, de még nem támadtak, még csak kétségbeestek és megoldást kerestek.

Európa és Magyarország, az európai és a hazai kultúra szembesítése, felelgetése folyt e lapok hasábjain. Általánosabb volt a felzárkózás, a megértés vágya, az Európához való tartozás tudata – de

² Magyarország és a Nagy Világ 1865, 4, 55.

³ Vasárnapi Ujság 1870, 24, 294.

⁴ Vasárnapi Ujság 1871, 41, 514.

szenvedélyesebb volt, mélyebbről tört fel a védekezés, a lomha elfordulás vagy az elutasítás. Ha ritkán közvetlen vitába bocsátkozott a két szemlélet, esélyeik azonosnak tűntek. A liberalizmus, a pozitívizmus és a materializmus eszméinek, tanainak, eredményeinek továbbításával azonban csak az értelmiségi rétegek szemléletét befolyásolhatták, tehát magatartásuk és nézeteik csak szűk körben hatottak.

A Tisza Kálmán-korszak közművelődési sajtója, 1875–1890

A közművelődési és a szépirodalmi lapok között elmosódott a határ a nyolcvanas években, így csak hozzávetőlegesen lehet szétválasztani az egyes laptípusokat. 15 év alatt, 1889 végéig körülbelül 63 közművelődési, ifjúsági és női lap jelent meg magyar nyelven, közülük 23 vidéken (ezek 3 ifjúsági lap kivételével egy éven belül megszűntek). Az „enciklopédiai” és családi lapok száma 37, az ifjúsági és gyermeklapoké 19, a női lapoké összesen csak 7 volt. Az 1875 előtti időszakkal összevetve feltűnően kevesebb volt az új lapalapítás s több az olyan lap, amely évekig fenn tudta tartani magát.

Lapok és munkatársaik

A *Vasárnapi Ujság* s a *Magyarország és a Nagy Világ* mellé csak 1879-ben társultak újabb nagy példányszámú, országosan elterjedő közművelődési lapok. A nyolcvanas évtizedben aztán végig négy ilyen lap jelent meg egymással párhuzamosan: *Vasárnapi Ujság*, *Ország-Világ* (1879-től), *Képes Családi Lapok* (1879-től), *Magyarország és a Nagy Világ* (1884-ig), *Magyar Salon* (1884-től). Mindegyiküknek volt legalább egy melléklapja: ezekkel együtt jelentősen kiterjedt a befolyásos közművelődési lapok köre.

1877-ben a *Képes Néplapra* – mely ebben a korszakban ismeretterjesztő néplapból már egyértelműen politikai néplap lett, így csak példaként szerepel – 6500-an fizettek elő. Bár megjelenésében nem tartozott az igényes lapok közé, még így is ráfizetéses volt.⁵ Az 1879-ben alapított, rendkívül olcsó *Képes Családi Lapok*nál az induló 9000 előfizető ellenére is az első két évben 26 000 forintot fizetett rá Mehnert Vilmos kiadó,⁶ sőt még 1884-ben is azzal búcsúzott a *Magyarország és a Nagy Világ*, hogy mindvégig ráfizetéssel lehetett csak kiadni. E szórványos adatokon kívül csak kevés támpontunk van a közművelődési lapok példányszámára vonatkozóan. Az mindenesetre bizonyos, hogy a *Képes Néplap*ot követően (1880) a *Képes Családi Lapok* is (1884-től) felülmúlta a tízezres példányszámot.

A lapokban publikált ráfizetési sirámok azonban joggal kétséget ébreszthetnek, mert nem lehet tudni, hol vált el a ráfizetés a nem elég nagy üzlettől. A *Vasárnapi Ujság* 1887 utáni szerződéseiből például nyilvánvaló, hogy 4000 példány fölött már nyereséges volt e lap kiadása, s ennyi előfizetőn felül jutalékot is fizetett a kiadó-tulajdonos a szerkesztőnek.⁷

A példányszámnövelés korlátai eredményezhették, hogy olyan nagy üzleti vállalkozás, mint például a Franklin Társulat, még mindig a hatvanas években kialakult lapkiadási formával élt: azonos szerkesztővel párhuzamos vállalkozásokat tartott fenn, melyeknél a szerkesztői díjak nagy részét is megtakaríthatta, de főként a nagy összeget kitevő illusztrációs klisékkel gazdálkodhatott takarékosan, többször felhasználva őket. Ezért például Nagy Miklós szerkesztésében a *Vasárnapi Ujság* és az ennek anyagából kétheti füzetekké összeállított *Képes Folyóirat* (1877-től) mellett megjelent a *Képes Néplap* és a nyolcvanas évektől a *Világkrónika* is. Ezeknek párosított előfizetése természetesen olcsóbb volt, mint az egyseséke külön-külön.

A gazdasági élet fellendülésével, a leginkább 1880 és 1883 között felbuzdult lapalapítási kedv még mindig meghaladta az üzleti lehetőségeket. Erre mutat a Magyarországon megjelenő lapok darab-

⁵ *Vasárnapi Ujság* 1877, 3, 44.

⁶ *Képes Családi Lapok* 1889, 1, 14.

⁷ OSzK Kézirattár Fond 2/1197. Köszönetet mondok Voit Krisztinának, hogy a szerződések másolatát rendelkezésemre bocsátotta.

számának állandó növekedése ellenére is példányszámuk ingadozása. Összpéldányszámuk évről évre az előző évihez viszonyítva mintegy 25–30%-kal, 4–5 millióval megnöhetett vagy csökkenhetett.⁸

Az üzletileg kifizetődő, majd nyereséges országos nagylapok mellett hosszabb-rövidebb időre megjelentek az egyesületek vagy intézmények által kiadott, szűkebb hatókörű vagy helyi érdekű közművelődési lapok is, általában havonta vagy évente tízszer. Egyenkénti példányszámuk 1890-re is csak a 450–500-at érte el. Csak úgy maradhattak fenn, ha igénytelen kiállításuk ellenére is mintegy évi ezer forint támogatást tudtak szerezni.

A példányszámoknál is kevesebb adatunk van a közművelődési lapok szerkesztőszéki munkáira és munkatársaira vonatkozólag. Tény, hogy a megelőző időszaknál lényegesen többen írták e lapok cikkeit, mégha az írók számbeli gyarapodása nem is állt arányban a témaköri, stílusbeli színesedéssel, nem is jelentett színvonalemelkedést.

Leszűkített értelemben említhető csak az egyes lapok saját állandó munkatársi gárdája. Többségben a politikai lapok belső munkatársai jelentek meg a közművelődési lapokban is, pártállásukat mellőzve, illetve különböző értelmiségi foglalkozásúak (tisztviselők, tanárok, lelkészek) publikálási fórumai voltak. A szerkesztők, főmunkatársak és segédszerkesztők sem csak saját lapjukba írtak, hanem általában minden hasonló jellegű sajtótermékben feltűntek, nem ritkán azonos írásukkal. Tehát továbbra is alig volt lényegbeli különbség a különféle lapok között; egyedül a tárcarovatot írták általában a lapok belmunkatársai vagy két-három állandó publicista.

Ez általánosan érvényes megszorítások mellett, néhány éves időszakokra mégis volt, hogy egyedi összeállítású munkatársi gárda írt egy-egy közművelődési lapot, egyéni szellemben. Ez áll elsősorban az *Ország-Világ* megindulását követő első félévre, Somogyi Ede szerkesztői időszakára (1879–1880) s Benedek Elek szerkesztésének első két és fél évre (1886–1888), valamint a *Képes Családi Lapokra* 1882 után. Nem vonatkozik viszont a *Magyarország és a Nagy Világ*ra, a *Vasárnapi Ujságra* s különösképpen nem a *Magyar Salonra*, mely bevallottan csakis a neves vagy éppenséggel népszerű íróknak–újságíróknak adott teret.

Az „enciklopédiai” és a családi lapok gyarapodása mellett a kiegyezés utáni időszakhoz viszonyítva alig szaporodtak és változatlan formában, szellemben jelentek meg a női- és divatlapok. A két, német mintára készült „Bazár” (*Magyar Bazár*, *Budapesti Bazár*) mellé harmadikként társult, jellegében hozzájuk hasonlult a párizsi *Revue de la Mode* magyar kiadása, a *Divatcsarnok* (1886–1888). Ennek a stagnálásnak fő oka, hogy amikor a közművelődési lapok szépirodalmi lappá alakultak, ugyanakkor megjelentek divat- és családi mellékleteik, s ezek kielégítették az igényeket. A nyolcvanas években maga az olvasóközönség is „női lapoknak” nevezte a képes közművelődési lapokat (a „férfi lapok” a politikai napilapok voltak).

Az ifjúsági és gyermeklapok színvonala, jellege változatlan maradt, ezért népszerűségük hanyatlott. Történetünkben az *Én Ujságom* nyitott új korszakot 1890-ben.

Az „enciklopédiai” lapok átalakulása képes szépirodalmi lapokká

A nyolcvanas évek során az átfogó ismeretanyagot közvetítő közművelődési lapok módosították eredeti célkitűzéseiket, és az évtized végére már bevallottan, programjukba foglaltan képes szépirodalmi hetilapokká változtak. Ez annál figyelemre méltóbb volt, mert új lapalapítások még ismeretterjesztő célkitűzéssel indultak, s ennek ellenére következett be szerkesztési elveik változása.

1884. július 1-vel Magyarország is csatlakozott a nemzetközi szerzői jogi egyezményhez, ami véget vetett a külföldi lapokból történő kötetlen és ingyenes anyagátvételnak. Ez döntően befolyásolta éppen a közművelődési lapok sorsát, hiszen azok képanyaguk többségét, a prózai szépirodalmi rovatuknak olykor a felét is és a technikai rovatuk anyagát majdnem teljes egészében külföldi lapokból ollózták össze. A *Magyarország és a Nagy Világ* például kifejezetten az egyezmény életbelépése miatt szűnt meg. A továbbra is megjelenő lapok nagyobb mértékben merítettek hazai forrásokból, de még a csökkentett külföldi eredetű anyag – főként a képek – átvétele is nagy anyagi megterhelést jelentett. Eredménye az lett, hogy a képes hetilapok honoráriuma kevés volt, s így sokszor csak a napilapokból kimaradt, gyengébb írásokat közölhették vagy továbbra is másodközlő fórumok maradtak. Az *Ország-*

⁸ Ld. a Vasárnapi Ujságban minden év elején közölt kimutatásokat.

Világ például szép kivitelű illusztrációi többletkiadásait csak úgy tudta egyensúlyban tartani, hogy egy tárcáért mindössze 10 forintot fizetett, amikor ugyanennek honoráriumára már 25 forint volt a *Budapesti Hírlap*nál.⁹ Kizárólag hazai grafikusok és festők művei alapján, hazai üzemekben készült klisékkel pusztán olyan, igényekben és mennyiségben egyaránt mérsékelten illusztrált lapot lehetett előállítani, mint amilyen a *Magyar Salon* volt. A többi lap nem mondhatott le a külföldi képanyagról, sem a külföldi írók elbeszéléseiről, folytatásos regényeiről. Hogy 1884-től kezdve mindegyik lapban gyakrabban feltűntek az oroszról fordított szépirodalmi művek is, abban Szabó Endre kiterjedt fordítói tevékenységén túl bizonyára az is nagy szerepet játszott, hogy Oroszország nem csatlakozott a nemzetközi szerzői jogi egyezményhez. Viszont a világ technikai (és bizonyos fokig tudományos) újdonságait közvetítő cikkekről a lapok jelentős részben lemondtak. Bátran megtehették, az olvasók nem hiányolták, ami a hazai polgárosodás és a művelődés adott szintjének jelzője. Ez az ismeret-terjesztő tevékenység még a korábbiánál is szórványosabbá zsugorodott, legfeljebb annyi viszonylagos kárpótlással, hogy többször jelentek meg írások a hazai iparosodásról és technikai újdonságokról.

Am a szerzői jogi egyezmény aláírása legfeljebb csak meggyorsított egy olyan átalakulási folyamatot, melynek társadalmi és kulturális előidézői voltak, s mely enélkül is bekövetkezett volna.

A kiegyezés után egyes kapitalista gazdasági és ipari területek sokkal nagyobb lendülettel fejlődtek, mint ahogyan az iskolázás, általában a műveltség elterjedt. Így a nyomdai és kiadói vállalkozások is kiterjedélyesedtek, bár az olvasóközönség sokkal kisebb mértékben növekedett. Hamis feltételezésük alapján a magyar közművelődési lapok úgy vélték, hogy új olvasóközönséget viszonylag gyorsan csak úgy hódíthatnak maguknak, ha elhódítják a hazai polgárság körében még mindig népszerű német lapok olvasóit is. Hogy mennyire népes olvasótáborra jelentett ez, arra egyetlen számadat is rávilágít: a *Gartenlaube* 1876-ban 8000-en fizettek elő Magyarországról.¹⁰

A nyolcvanas években ismét az előtérbe került a német családi lapok kiszorításának igénye. Bármennyire üzleti indíttatású volt is ez a kampány – nem nélkülözte a naivitást, hiszen a német lapok olvasása nem zárta ki a magyar lapok előfizetését –, ugyanakkor jól összevágott az újra nacionalizálódó közszellemmel és politikával, s így még a hazafiasság jellegét is ölthette. Míg a hetvenes évtizedben „a fölvilágosodás és józan haladás terjesztése” volt a lapok célja, most ehelyett mindegyik a német lapokat akarta „fölöslegessé tenni”. A *Gartenlaube*, a *Mode Zeitung*, az *Illustrierte Zeitung*, a *Heimath*, a *Frauen Zeitung* és a többi kiüzendő lap is elsősorban szépirodalmi és családi olvasmányokat (divat, háztartás, nevelés, erkölcsnemesítő történetek stb.) tartalmaztak, mérceként tehát szintén a szépirodalmias lappá alakulás javára hatottak.

Szakértelemiséget – közöttük újságírókat is – gyorsabban kitermelhettek a hazai kapitalista fejlődés szükségletei, mint az általános művelődési igényeket. Az iskolahálózat ellentmondásai folytán a nyolcvanas években rohamosan csökkent a reáliskolák tanulóinak száma, ami jelezte is, eredményezte is a természettudományok és a természeti ismeretek iránti szűkkörű olvasói érdeklődést. Egyébként is: a hivatásos újságírói foglalkozás elsősorban politikai és vele közvetlenül összefüggő ismereteket kívánt, „szakmai gyakorlatként” pedig az újságírók jelentős része szépirodalmi műveket írt vagy velük kísérletezett. A szépirodalmon kívül még ebben a korban is mindössze néhány olyan újságíró működött, aki jártas volt egy-egy művészeti területen (pl. Szana Tamás a képzőművészeti, id. Ábrányi Kornél a zenei irodalom területén). Már az igényesebb történeti tárgyú írásokat is – a politikai és erkölcsi tantörténetek kivételével – szakemberek írták alkalmanként. Végül mindössze két olyan újságíró volt, aki természettudományi cikkeket rendszeresen írt: Herman Ottó és Hoitsy Pál. Most már a közművelődési lapok is az újságírók cikkeire építhették működésüket – az alkalmi cikkírók és szakemberek csak kiegészítő anyaggal járulhattak ehhez, mégha gyakran ők jelentették is az értéket és színvonalat –, tehát a tárcák, elbeszélések és költemények mellett egyre inkább olyan fél-publícisztikai, félirodalmi írások uralták a lapokat, mint az útibeszámoló, útirajzok. A mellettük rendszeresen megjelenő irodalmi és képzőművészeti kritikák többségükben napi érdekűek maradtak; s csak a történelmi tárgyú és vonatkozású írások száma növekedett még.

E jelenségek összegeződve jelentős témaköri beszűkülést és elszürkülést eredményeztek a hatvanas évek közepétől a hetvenes évek közepéig tartó időszakkal összevetve.

⁹ BENEDEK Elek: Édes anyaföldem! Bp. 1920. II. köt. 53–54.

¹⁰ Borsszem Jankó 1876. jún. 11. 6.

„Az irodalom nyerészkedési üzletág lett. Az 'osztalék' fokozása a legfőbb cél, melynek minden szellemi, hazafiúi, erkölcsi érdek alárendelendő.” „A sajtó nem vezeti a közönséget; kényelmesebbnek és hálásabbnak is találja tolatni magát általa.” „A napi sajtó eszmeáramának zsilipje pedig jórészt azon szerkesztők kezében van, akiknek virtuozitása az osztalék-gyarápító üzleti szempont kérelhetetlen érvényesítésében áll. Mindenki, tudós és szépirodalmár ide szorul, ha egyébért nem, reklám végett” – diagnosztizálta Vajda János a nyolcvanas évek közepének sajtósínevonatát.¹¹ Ez az üzletiesség nemcsak a sajtó szellemi irányító szerepének föladását, az írók és újságírók kiszolgáltatottságát eredményezte, hanem kihatott a lapok műfaji alakulására, megjelent a külföldi lapok kiszorításának említett jelszava mögött is. Valóban teljesen áthatotta a sajtóéletet. Nem ez volt azonban a kór, csupán egy súlyosabb betegség egyik tünete.

Vajda is, mások is az üzletiességet a „szellemi, hazafiúi és erkölcsi érdek” elhanyagolása miatt vonták felelősségre, s csak ritkán amiatt, hogy elmulasztja a létrehozandó demokratikus, eleven és fejlődő társadalom szellemi frissességének és sokirányú érdeklődésének, tájékozódásának szolgálatát. A korábbi évtizedek filantropikus, önfeláldozó sajtókísérleteit kérték számon a kapitalista vállalkozással nőtt sajtótól. Egyébként számos ilyen kísérlet is létezett – és bukkott meg.

A Franklin Társulat sajtószerződesei világosan mutatják, hogy még a nyolcvanas évek végén is csak arra ösztönözték hatékonyan a szerkesztőt, hogy ne legyenek ráfizetések az általa szerkesztett lapok. Az írók és szerkesztők azonban ábrándképeket alkottak a kiadói nyereségekről. Jól példázta ezt Nagy Miklós esete. 1892-től öt évre bérbe vette a Franklin Társulattól a szerkesztésében megjelenő öt lap kiadását. Négy év után azonban az igen előnyös feltételek ellenére is visszaállította az eredeti szerződést – bizonyára a várt üzlet elmaradása miatt.¹²

Miközben a nyolcvanas években nem egy tárcsa, cikk vagy hír dicsekedett az újságírók hatalmával (elsősorban politikai befolyásukra gondolva), elemzőbb tárcák, mint Reviczky Gyula és Ambrus Zoltán írásai az *Ország-Világ*ban, még ekkor sem festhettek vigasztalóbb képet irodalmi életünk egészéről, mint harminc évvel korábban Kemény Zsigmond tette. Szépiró és publicista egyaránt szűk, visszhangtalan körbe bezárva vergődött, színvonalas és színvonalra készítő viták, szellemi légkör híján, magára hagyva. A hetvenes évek közepét megelőző évtized biztató változásokat ígért, éppen a közművelődési lapok gazdagsága és színvonala az egyik bizonyíték rá. Annál súlyosabb volt most e jelenség, mert visszaesésre mutatott.

Társadalmi vezérszerepét követve 1875-tel jórészt az államapparátus irányítását is ávette a dzsentri réteg, s ezzel az asszimilálódó polgárságnak is egyértelmű társadalmi mintaképévé vált. A Tisza Kálmán-korban a dzsentri réteg pozícióörző törekvéseket mutatott fel. Elérendő célkitűzése alig maradt; saját létét és uralmát kellett konzerválnia. Bármely változás ezt fenyegette, tehát elzárkózott a világtól. A szépirodalom – a közművelődési lapokban jelentkező másod-harmadrendű irodalom – volt a leginkább alkalmas arra, hogy elvonatkoztatással elmoossa a korrallal és a világgal való szembesülés kínját, sőt még nosztalgikus hangon idézze is a dicső múltat és érzelmes sovínizmussal lelkesítsen a „hönvédő” harcra.

Az általános érvényű, egyetemes törvényeket kereső tudomány- és ismeretágaknak ki kellett rostálódniuk, s helyüket részben a történetinek nevezett mítoszteremtő cikkek vették át. Ebben a szűkös és reakciós-nacionalista értelemben lett „nemzeti tudomány” a történelem. Marczali Henrik félreérthetetlen megfogalmazásában: „nemzeti tudomány, mióta Magyarország nemcsak karddal, hanem tollal is küzd a babérért, egy van, a történelem. Akár jónak vesszük, akár rossznak, bizonyos, hogy a modern Európa egy nemzete sincs létének minden feltételével annyira a múlthoz kötve, mint a magyar”.¹³ A historizálás megjelent a régészeti, heraldikai cikkekben és a visszaemlékezések kultuszában is, de a szépirodalmat szintén áthatotta.

A dzsentri igényektől szellemi megzatóerőt várni nem lehetett. Áttörésük csak úgy lett volna lehetséges, ha a lapok új olvasóréteg nevelését vállalják, s kitornek a dzsentri és a hozzá asszimilálódó polgári réteg ideológiai nyomása alól. Rövid távú üzleti számításaik azonban éppen ezt nem tették

¹¹ Üdv a szépirodalomnak. Magyar Salon 1884, II, 190, 191, 193.

¹² Vö. a 7. sz. jegyzettel.

¹³ Magyar Salon 1885, III, 414.

lehetővé. Egyáltalán fel sem merült bennük, hogy a munkásság közt magyar nyelven terjesszék az ismereteket. A nép, határozatlan tömegben, ugyancsak kívül esett e lapok figyelési körén. A falusi, tanyasi lakosság alacsony műveltségi szintje miatt nehezen lett volna megközelíthető, mégis a politikai néplapok egyre szélesebb körű elterjedését figyelembe véve, sokkal fontosabb feladat lett volna a demagógia mellé – s talán idővel helyette – az anyagi és szellemi világról szóló valóságos ismereteket is eljuttatni közük. „Politikusok, nemzetgazdák, népnevelők óvjátok mindenekelőtt a mi parasztjaink anyagi és erkölcsi függetlenségét! Adjuk meg a népnek azt a nevelést, azokat az alapvető közös ismereteket, azokat az általános nemzeti fogalmakat, melyek szélesebbé teszik látókörét, biztosabbá társadalmi öntudatát!”¹⁴ – írta Mezei Ernő, de szava nem talált visszhangra a közművelődési lapoknál sem. Így a kor sokat hangoztatott szellemi demokráciája helyett a műveltség csak újabb társadalmi privilégium lett a nemesi származás mellett.

A vidéki kulturális törekvések most, hogy a nemzeti politikai cél nem fűtötte őket, groteszkké váltak és személyes érdekeket szolgáltak, nem alkottak szellemi kisugárzó központokat. György Aladár helyzetképében: „a vidék . . . maga körében lemásolni törekedett kicsinyben a fővárost, azt híven, hogy e majmolás hasznára leend. Alig van már jelenleg oly magyar város, hol legalább 5-6 egyesület ne működnék, habár a székhely ún. intelligenciájának száma, melynek nagyrésze természetesen minden iránt közönyös, a százat nem haladja meg. Vannak írói körök írók nélkül, orvosegyesületek 10-15 taggal, vannak külön régészeti, történeti, külön természettudományi társulatok s emellett egész sereg kaszinó, dalárda s 5-10 lap oly helyen, hol 2-3 is teljesen elegendő. Mesterségesen elforgácsolják a szellemi erőket, hogy mindenik működése annál gyengébb legyen.”¹⁵

A társadalmi felemelkedésre csak egyéni lehetőség nyílt, ritka keveseknek, s egyetlen út: a dzsentrihez asszimilálódó „úrrá” válni. Szépirodalmilag rejtjelezve sokat beszéltek erről a kor írói, de az álneves Junius áttétel nélkül is szóba hozta. „Sokszor vettem észre – írta –, hogyha proletár családból valamely fiú munkával és talentummal felvitte 'úrnak', az ő szerencséje a családjabeli összes fiúgyermekeknek szerencsétlensége. Ha lehetett ebből az egyből, miért ne lehetne a többiből is? És kezdik küldeni az iskolára azokat a fésületlen és tudatlan kamaszokat, míg egytől egyig nyomorúságosan elvesznek, anélkül, hogy hiú reményeikre csak egy szerencsecsillag is lepillantott volna.

Egészen így jár a mi középosztályunk. Ha kiemelkedett a köréből egy kiváló ember, miért nem emelkedhetnék a többi is, a ki egy csöppet sem kiváló? Tartok tőle, a Baross Gábor carriérje sok szerencsétlenséget fog előidézni a vidéki társadalomban. Sok megelégedett középszerű existenzia fog ez után a példa után indulni . . .”¹⁶

Áthághatatlan, merev társadalmi válaszfalak között a sajtó mint kapitalista vállalkozás, csakis újabb és újabb üzleti fogásokkal tudott gyarapodni, fejlődni.

Meghiúsult polgári szellemű törekvések

Új lapalapításokhoz vagy egyes szerkesztők személyéhez kötve, kis megszakításokkal egymást követték a polgári közművelődési lapteremtési kísérletek. Ágai Adolf szerkesztői időszakában, 1879-ig a *Magyarország és a Nagy Világ*, Somogyi Ede szerkesztése idején az *Ország-Világ* első féléve (1879–1880), 1884–1885-ben a *Magyar Salon*, Benedek Elek szerkesztési idejének elején, 1886–1888-ban pedig ismét az *Ország-Világ* kísérletezett ezzel az úttal. Próbálkozásai fikción alapultak: feltételezték a szellemileg, társadalmilag és politikai törekvéseiben független polgárság és polgári értelmiség létét. Elsősorban francia és angol minták alapján, nyugat-európai lapok cikkeit átvéve, a szerkesztők és munkatársak számottevő részénél friss, közvetlen nyugat-európai élmények hatására készültek ilyenkor e lapok, s egyenes folytatói az 1875 előtti polgári lapszerkesztési törekvéseknek. A kortársak kozmopolitának bélyegezték szellemüket, pedig csak jórészt hiányzott belőlük vagy jelentéktelen helyre zsugorodott bennük a magyar nemezetiséget értékmérő kategóriává tevő szemlélet. Idegenkedtek attól, hogy szeparált nemzeti érdek- és eszmekörben gondolkozzanak, és attól is, hogy magukévá tegyék az ismét megjelenő „extra Hungariam non est vita” félelemtől áthatott,

¹⁴ Népünk és democratiánk. Magyar Salon 1885, III, 307.

¹⁵ Szellemi központok a vidéken. Ország-Világ 1880, I, 10.

¹⁶ Baross Gábor. Magyar Salon 1886/87, VI, 471.

bizonygató szólamat. A polgárság és polgárosultság általánosan érvényes jegyei iránt érdeklődtek (polgári életforma, kulturális élet, polgári eszmei és művészeti áramlatok, technikai-tudományos fejlődés). Úgy ítélték meg, hogy Magyarországon mindez változatlanul megteremthető – legfeljebb megengedve egy kis késést. Nagyon is sokszor foglalkoztak hazai témákkal, így az érdektelenségbe és unalomba merülő *Vasárnapi Ujságnál* sokkal „nemzetibbek” voltak. Viszont a hazai jelenségeket úgy mutatták be, mint a nyugat-európai társadalmi-gazdasági jelenségek részét, kiágazását.

Végig e korban a *Vasárnapi Ujság* jelentette a polgári lapszerkesztési törekvések ellentétpárját, a dzsentri olvasók megtestesült igényét – sőt az azonosulási mintaképét mindegyik olyan lapnak, melynek fel kellett ismernie, hogy nem készülhet csupán egy fiktív független polgárságnak. A *Vasárnapi Ujság* legfőbb jellegzetessége politikai-közéleti függése volt. Minden egyes számának egy-negyedét-harmadát tették ki a rövid, aktuális híreket tartalmazó rovatok, önálló cikkeinek jelentős része is valamilyen módon kötődött a napi, általában politikai eseményekhez, a dzsentri nemzet önvédelméhez (a nacionalizmushoz) és önfelmagasztalásához (a historizáláshoz). A *Vasárnapi Ujság* annyira érzékenyen reagált a „nemzeti politika” eseményeire, hogy 1880 és 1883 közötti legelevenebb korszaka is politikai és társadalmi események visszhangjaként jött létre. A napi eseményekhez való tapadás egyúttal szűk látókört is eredményezett. Nem kereste, nem is utalt az egyes események helyére a nagyobb összefüggésekben, s a „magyar érdek” és „magyar szellem” hatókörén kívül nem érdeklődött.

1887 után a *Vasárnapi Ujság* nemcsak átkeresztelte magát „képes szépirodalmi hetilappá”, de valóban azzá is vált. Az önálló polgári törekvéseiket feladó lapok ugyanígy tettek, még a leginkább sokoldalúnak megmaradt *Magyar Salon* is (mely viszont a nemesség felső rétegéhez és az arisztokráciához asszimilálódni kívánó nagypolgári laptörekvést testesítette meg). A kilencvenes évekre nagyrészt azonos szemléletű és színvonalú képes szépirodalmi lapok jelentek meg egymás mellett, legfeljebb kissé alacsonyabb színvonalat képviselt a *Képes Családi Lapok* és magasabbat a *Magyar Salon*. Ez a szemléleti egységesülés azonban a polgári törekvések időszakos kudarcának és a *Vasárnapi Ujság* által képviselt dzsentri szellem eluralkodásának jegyében ment végbe.

Buzinkay Géza

Ady Endre Grazban

A „stájer dombokon”, a híres Graz-i toronyórától légvonalban kb. 3 km-re fekszik a „Városi Csecsemőotthon”, az egykori Maria-Grün-i szanatórium. Alapítási éve 1886. A három alapítótag – Dr. Gugl Hugó klinikai asszisztens, Dr. Krafft (-Ebing) Richard Freiherr, k. u. k. egyetemi professzor és Dr. Pichl Anton, „secundarius” a grazi általános kórházban – az engedélyt ideg- és hátgerincvelő-bántalmak gyógyítására kérte. A kérvény nemcsak a kiszemelt épületet és a körülötte elterülő kb. 80 éves parkot írja le, de megadja röviden a tervezett berendezést és személyzetet is. Az épületet 20 betegszobájával „kastélyszerű villának” nevezi, melynek berendezése „hasonló lesz más 'mintaszerű' gyógyintézetekéhez, mint pl. Alpenheim im-Ausse-i szanatórium” Salzbürg környékén, a személyzet magva pedig szolgálók, fürdőmesterek és a Szt. Vince ápolórend tagjai. A kérvényt a város engedélyezte. Így megszületett a „Sanatorium und Wasserheilanstalt Maria-Grün bei Graz”.

A villa, a körülötte elterülő parkkal együtt, melyben Ady is lefényképezték, részben az alapítók tulajdonában volt, részben nem. Ez feltehetőleg lényegesen hozzájárult a szanatórium későbbi (az első világháború utáni) nehézségeihez. Az intézet hivatalos vezetője 1906-ig (más adatok szerint haláláig 1909-ig) a fent említett Dr. Gugl volt. Azonban már a századfordulón egy Ady által is említett orvos, Dr. Stichel Antal veszi át az ügyvezetést: „... A doktorom, Forenbacher nevű (mert Stichel teljesen az asszonyok monopolizált doktora s ő más kúrákra csak „főlügyel”) szintén...” (Levél Hatvany Lajoshoz, 1913. jún.)

Stichel az intézetet az eredeti 20 szobáról 70 szobás gyógyintézménnyé építette ki a tízes évek alatt, melynek berendezése az akkor legmodernebb gyógykezelési eljárások alkalmazását is lehetővé tette. A levéltári adatok szerint az ügyvezetést halála után fia, Dr. Stichel Erich főorvos vette át (1924. nov. 3.).

A szanatórium további útját a mai „Városi Csecsemőotthon”-ig már nehezebb kinyomozni. A levéltár nem adhat ki iratokat a későbbi, 1926 utáni anyagból. A zsidó származású Stichel család